

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Підлягає поверненню на кафедру

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Курс лекцій

Укладачі: Заячук О.Г., Чубрей О.С.

Чернівці

Чернівецький національний університет
2013

УДК 911.3 (075.8)
ББК 65.04 Я 73+60.550.03 Я 734-816
О-753

Друкується за ухвалою редакційно-видавничої ради
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Укладачі: Заячук О.Г., Чубрей О.С.

Основи суспільної географії: курс лекцій / уклад. : Заячук О.Г.,
О-753 Чубрей О.С. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – 128 с.

Розглядаються методологічні принципи й предметна область суспільної географії як нової для вітчизняної географічної науки дисципліни, що вивчає територіальну організацію суспільної життєдіяльності в цілому. Запропоноване видання містить тестові завдання, що мають на меті контроль рівня засвоєння теоретичного матеріалу щодо понять та концептуальних засад суспільної географії.

Для студентів спеціальності «Менеджмент організацій» та «Туризм» географічних факультетів.

УДК 911.3 (075.8)
ББК 65.04 Я 73+60.550.03 Я 734-816

© Чернівецький національний
університет, 2013

ЗМІСТ

Розділ I

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ.....	7
1.1. Загальні особливості історії географії.....	7
1.2. Етапи розвитку географічної науки та становлення суспільної географії.....	8
1.2.1. Антично-середньовічний етап: землеопис.....	8
1.2.2. Класичний період розвитку географії: землезнавство.....	9
1.2.3. Новий і новітній періоди: розвиток економічної і суспільної географії.....	10
1.3. Становлення економічної та суспільної географії в Україні.....	11

Розділ II

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА..... **12** |

2.1. Раціональна територіальна організація — закон життєдіяльності суспільства.....	12
2.2. Складові територіальної організації суспільства. ТОС як інтегральне поняття.....	13
2.3. Ієрархічні рівні життєдіяльності суспільства та напрямки досліджень ТОС.....	14
2.4. Стадійний розвиток ТОС.....	15
2.5. Концепція територіальних структур.....	16
2.6. Планування території. Генеральна схема планування території України.....	18

Розділ III

ПРОСТІР, ЧАС І МІСЦЕ В СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ..... **19** |

3.1. Простір і час у географії.....	19
3.2. Місце. Місцеположення. Географічний простір.....	20
3.3. Суспільно-географічне положення.....	21

Розділ IV

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА 23

- 4.1. Соціально-економічні функції природного середовища. 23
- 4.2. Взаємодія господарської діяльності з природним середовищем. 25
- 4.3. Особливості суспільно-географічної організації морів і океанів. 26
- 4.4. Природокористування. 27
- 4.5. Економіка природокористування. 29

Розділ V

ГЕОДЕМОГРАФІЯ.....31

- 5.1. Населення. Демографічна політика 31
- 5.2. Рух населення. Статеві-вікова структура..... 33
- 5.3. Геодемографічні процеси. 35
- 5.4. Закони народонаселення 36
- 5.5. Розселення населення. Системи розселення..... 38

Розділ VI

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ.....40

- 6.1. Поділ праці як чинник суспільного розвитку. 40
- 6.2. Суспільний і територіальний поділ праці: зміст понять. 41
- 6.3. Чинники та економічні вигоди ТПП. 42
- 6.4. Рівні територіального поділу праці. Міжнародний поділ праці. 43

Розділ VII

СУСПІЛЬНА І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА.....45

- 7.1. Форми суспільної організації виробництва 45
- 7.2. Форми територіальної організації виробництва..... 47
- 7.3. Територіальна організація промислового виробництва 49
- 7.4. Галузеве і територіальне управління господарством..... 50

Розділ VIII

ГОСПОДАРСТВО. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА	52
8.1. Потреби та інтереси населення.	52
8.2. Господарство. Економічна система.	53
8.3. Світові економічні системи.	54
8.4. Національна економіка та її показники.	56

Розділ IX

СТРУКТУРА ТА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА.....	58
9.1. Структура господарства: зміст поняття.....	58
9.2. Структура господарства: основні економічні пропорції.	59
9.3. Галузева структура господарства.	61
9.4. Структурування господарства за видами економічної діяльності.	62
9.5. Міжгалузеві комплекси. Функціонально-галузева структура господарства.	63
9.6. Спеціалізація господарства.....	64

Розділ X

ГЕОГРАФІЯ ОБСЛУГОВУВАННЯ.....	66
10.1. Сфера послуг як галузь суспільної географії.	67
10.2. Класифікація послуг і обслуговування.....	68
10.3. Теорія центральних місць: принципи територіальної організації сфери послуг.....	68
10.4. Територіальна організація обслуговування.....	69

Розділ XI

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ	71
11.1. Рекреація як вид економічної діяльності.....	71
11.2. Рекреаційне господарство як міжгалузевий комплекс.....	72
11.3. Рекреаційні ресурси та їх класифікація.	73
11.4. Систематика і класифікація рекреаційно-туристичної діяльності.....	74
11.5. Територіальна організація рекреаційного господарства.....	75

Розділ XII	
ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ	75
12.1. Предметна область політичної географії.	76
12.2. Становлення та розвиток політичної географії та геополітики.	77
12.3. Політичний простір і кордони.	77
12.4. Нова політична географія.	78
12.5. Вітчизняна геополітика: геополітичні концепції в Україні та Росії.	79
12.6. Геополітичні моделі світу.	80
ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	82
ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ.....	84
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	87
СПИСОК ВИКРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	127

Розділ I

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

1.1. Загальні особливості історії географії.

1.2. Етапи розвитку географічної науки та становлення суспільної географії.

1.2.1. Антично-середньовічний етап: землеопис.

1.2.2. Класичний період розвитку географії: землезнавство.

1.2.3. Новий і новітній періоди: розвиток економічної і суспільної географії.

13. Становлення економічної та суспільної географії в Україні.

1.1. Загальні особливості історії географії

Витоки географічної науки для країн Заходу йдуть з античної Греції. Лише скупі відомості дійшли до європейців з географії китайської, індійської та інших давніх цивілізацій. Протягом тисячоліть географія формувалася як унітарна (єдина, недиференційована) наука. Початкова її диференціація пов'язана з виходом класичного посібника Вареніуса «Загальна географія» (1650 р.), який поділяв географію на математичну (картографічну), природничу (фізичну), та політичну (соціально-економічну). Цілковита виокремленість економічної (пізніше — соціально-економічної та суспільної) географії відбулася тільки наприкінці XIX ст., коли з'явилися відповідні університетські кафедри та спеціальності.

У наш час змінюється загальна наукова картина світу. Замість традиційної фізичної картини світу з її високою детермінованістю та впорядкованістю з'являється нова — стохастична і невпорядкована картина Всесвіту, природний і людський розвиток якої неможливо чітко прогнозувати. У формуванні нової наукової картини світу беруть участь практично всі природничі та суспільні науки, а не лише фізика, як це було донедавна. Нові тенденції світового розвитку й нова наукова картина світу радикально змінюють загальнонаукову теорію та методологію і потребують від кожної науки, зокрема географії, інтенсивної розробки сучасних теорій, парадигм і концепцій.

Українська географія має спільні риси зі світовою географічною наукою і водночас виділяється дещо більш пізнім і менш системним

розвитком, пов'язаним з тривалим періодом бездержавності українського народу.

1.2. Етапи розвитку географічної науки та становлення суспільної географії

Найдавнішими науками, біографія яких уже перевищує два тисячоліття, можна вважати географію й історію, а отже, виникає необхідність періодизації всього часу розвитку. У розвитку та становленні географії більшість дослідників виділяють чотири етапи:

- перший етап — від зародження географії як науки до доби Великих географічних відкриттів включно (XVII ст.) — антично-середньовічний етап;

- другий етап — від середини XVII ст. до останньої чверті XIX ст. — класичний етап;

- третій етап — протягом 1870 – 1970-х років — новий етап, або етап нової географії;

- четвертий етап — від 1970-х років — новітній етап, або етап сучасної географії.

1.2.1. Антично-середньовічний етап: землепис

Антично-середньовічний етап охоплює час від зародження географії (V – III ст. до н. е.) до завершення епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV— середина XVII ст.). Його основний зміст становить *землепис* — відкриття та картографування нових земель.

Антично-середньовічний етап у розвитку географії не суцільний. В ньому виділяють кілька яскраво виражених підетапів: а) давньогрецький і римський (VI ст. – II ст. до н. е.); б) арабський (VI – XIV ст.); в) Великих географічних відкриттів (середина XV-середина XVII ст.). Їм відповідають головні осередки розвитку географії: першому — стародавня Греція, другому — Близький і Середній Схід, третьому — Західна Європа.

Батьком географії називають Ератосфена. Серед фундаторів географічної науки також Геродот, Страбон, Птолемей.

Арабський період у розвитку географії розпочинається з VI ст. і сягає розвитку у XII – XIII ст. Більша частина наукових робіт доходить до Європи через арабів.

Доба Великих географічних відкриттів започаткована знаменитими плаваннями Колумба (1492 р.), Васко да Гама, який відкрив шлях до Індії навколо Африки (1497–1498 рр.), та першою кругосвітньою подорожжю Магеллана (1519–1521 р.р.).

Теоретичним узагальненням накопиченого географічного матеріалу стали фундаментальні праці Себастьяна Мінцера «Загальна космографія» та Бернгарда Вареніуса «Загальна географія». У часи Великих географічних відкриттів з'явилися повноцінні географічні карти, автором яких був Герард Меркатор, атласи (Абрагам Ортелій) та глобуси (Мартин Бегайм).

1.2.2. Класичний етап розвитку географії: землезнавство

Класичний етап розвитку географії розпочався з середини XVII ст. та тривав до 1870 років. Його головний зміст полягає у розробленні землезнавства — теоретичних і методичних засад географії.

Перші наукові географічні школи на теренах Європи формувалися у Німеччині та Франції в XVII–XIX ст., а в XIX ст. — в Англії, Росії та Польщі. Видатними представниками даного етапу були німецькі географи Олександр фон Гумбольдт (1769–1859), Карл Ріттер (1779–1859), а також Фрідріх Ратцель (1844–1904).

Латинська мова втратила свою головну функцію, яку вона відігравала в науковому житті середньовіччя. На арену вийшли національні мови. У німецькій географії протягом XIX–XX ст. сформувалася школа штандорту — розміщення виробництва, яку започаткували Й. Тюнен, А. Вебер,

В. Кристаллер, А. Льош. Засновниками французької географічної школи були Елізе Реклю (1830–1905), Поль Відаль де ла Блаш (1845–1918) та Жан Брюон. Головним здобутками французької школи стали «географія людини» та концепція (парадигма) посібілізму. Фундаторами російської географічної школи були Василь Татіщев (1686–1750) та Михайло Ломоносов (1711–1765).

Протягом першої половини XIX ст. з'являються перші університетські кафедри, організуються національні географічні товариства: французьке, німецьке, британське, бразильське, мексиканське та російське.

1.2.3. Новий і новітній етапи: розвиток економічної і суспільної географії

Новий і новітній етапи займають порівняно невеликий відрізок їх важко розділити, бо всі тенденції, закладені в новий період (до другої половини ХІХ ст.), були закріплені й розвинені в новітньому.

Новий етап розвитку географічної науки охоплює сторіччя між 1870-1970 роками. Головний зміст розвитку географії полягає у прискоренні поділу географії на галузеві дисципліни, у масовому поширенні географічних кафедр в університетах та у повному виокремленні економічної, згодом соціально-економічної, зрештою суспільної географії. Поряд з новими географічними школами в Німеччині, США, Великій Британії наприкінці ХІХ ст. формуються географічні школи в Росії (Д. Анучін) та Україні (С. Рудницький,

П. Тутковський). Першу кафедру географії в Московському університеті заснував Д.М. Анучін (1885 р.).

У новій географії поряд з традиційним компонентно-галузевим підходом утверджується географічний синтез: розробляються концепції і теорії географічної (ландшафтної) оболонки Землі, природних та соціально-економічних територіальних комплексів — природно-географічних та суспільно-географічних. Традиційні лідери класичного етапу розвитку географії — німецька та французька географічні школи — у новий час поступаються лідерством англо-американській географії.

Головними теоретичними здобутками нової географії стали: ландшафтна концепція (З. Пассарге, К. Зауер); вчення про господарське освоєння території

(І. Боумен, К. Зауер); визначення предметної області географії як взаємодії людини і природи (К. Зауер); концепція просторової організації господарства (А. Льош); концепція територіальної організації суспільства (Р. Морілл). Характерною рисою нового етапу є формування нових інтегративних дисциплін (теоретична географія, ландшафтознавство, природокористування, геоecologia та ін.).

Початком новітнього етапу прийнято вважати 70-ті рр. ХХ ст., пов'язані з масштабними трансформаціями та викликами розвитку суспільства. Людство увійшло в глибоку екологічну кризу, яка з

кожним роком загострюється. Дедалі частішають політичні конфлікти, що призводять до регіональних військових конфліктів та розвитку тероризму.

Суттєві зміни відбулися й у світовому господарстві. На зміну аграрним та індустріальним цивілізаціям приходить постіндустріальна цивілізація, головним здобутком якої є не виробництво, а інформація. Для географії даний етап став періодом інформаційної методології та геоінформаційних технологій.

1.3. Становлення економічної та суспільної географії в Україні

Перші географічні відомості про українські землі містяться у працях давньогрецьких (Геродот, Страбон) і давньоримських (Пліній Старший, Тацит) учених. Національним першоджерелом географічних відомостей є Руський літопис.

Сучасна назва нашої країни «Україна» веде відлік від «Опису України» (1651р.) та Генеральної карти України, розроблених французьким військовим інженером і картографом Гійомом Левассером де Бопланом. Протягом другої половини XVIII ст. через територію України проходили маршрути наукових експедицій, організованих Російською академією наук. У радянський час українська географія розвивалась у фарватері російської.

Першу спробу обґрунтування етнічної цілісності України у складі слав'янських земель зробив історик Павло Шафарик у праці «Славянські землі» (1842 р).

Перша в Україні кафедра географії створена на філософському факультеті Львівського університету (1882 – 1883 рр.), її очолив польський географ Антін Реман. Фундатором української географії став Степан Рудницький. Вагомий внесок у розвиток української економічної географії того часу здійснили Дмитро Журавський, Василь Кошовий, Костянтин Воблий, Валентин Садовський, Володимир Кубійович, Олексій Діброва, Максим Паламарчук, Олег Шаблій.

На сьогодні головними осередками географічної науки є Інститут географії Національної академії наук України та географічні факультети провідних національних університетів України – Київського, Волинського, Львівського, Одеського, Таврійського, Харківського, Чернівецького.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні етапи розвитку географічної науки.
2. З якого часу розпочалась диференціація єдиної географічної науки? Хто здійснив цей поділ.
3. Охарактеризуйте антично-середньовічний етап становлення суспільної географії.
4. Охарактеризуйте класичний етап становлення суспільної географії
5. На які роки припадає новий етап розвитку економічної і суспільної географії.
6. Розкрийте новітній етап розвитку економічної і суспільної географії
7. Висвітліть особливості становлення суспільної географії в Україні

Розділ II

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

- 2.1. Раціональна територіальна організація — закон життєдіяльності суспільства.
- 2.2. Складові територіальної організації суспільства. ТОС як інтегральне поняття.
- 2.3. Ієрархічні рівні життєдіяльності суспільства та напрямки досліджень ТОС.
- 2.4. Стадійний розвиток ТОС.
- 2.5. Концепція територіальних структур.
- 2.6. Планування території. Генеральна схема планування території України.

2.1 Раціональна територіальна організація — закон життєдіяльності суспільства

Концепція ТОС, яку у 1970-х роках розробив Р. Морілл, нині стала базовою категорією суспільної географії. Незважаючи на певні відмінності у трактуванні сутності, практично всі науковці єдині у своєму баченні основного предмета суспільної географії – це територіальна організація суспільства (ТОС).

Отже, територіальна організація суспільства – це зумовлений об'єктивними закономірностями та суб'єктивними чинниками процес просторового упорядкування життєдіяльності суспільства,

що проявляється у формуванні різноманітних його територіальних утворень.

У дослідженні ТОС основне місце належить її процесам та формам. У більшості сучасних розробок форми ТОС розглядають як окремі частини суспільства: населення, виробнича, соціальна, політична, духовна сфери та форми їх територіальної концентрації і зосередження (економічні, райони, агломерації, вузли, центри), системи розселення та їх елементи.

У цілому життєдіяльність суспільства завжди має відповідну просторову (територіальну) організацію: адміністративно-політичну, соціально-демографічну, виробничу, духовну, громадсько-політичну, природно-середовищну. ТОС — наскрізна закономірність життєдіяльності людства, а з точки зору суспільної географії — географічний закон.

2.2. Складові територіальної організації суспільства. ТОС як інтегральне поняття

Відмінності ТОС на локальному та регіональному рівнях можна спостерігати візуально за умови знайомства з концепцією ТОС. Кількість та перелік географічних об'єктів, що належать до ТОС, залежить від масштабу досліджень: для географічних досліджень крупних масштабів ТОС аналізують на рівні окремих населених пунктів, землеволодінь і землекористувань, окремих господарських об'єктів; у середніх і дрібних масштабах ТОС розглядають за більш генералізованими географічними об'єктами.

У складі ТОС наявні й приховані (латентні) географічні об'єкти та відношення, які безпосередньо спостерігати неможливо і які потребують спеціальних досліджень. Основою ТОС, що надає їй певної конфігурації, виступає розселення. У свою чергу, розселення формується під впливом усієї сукупності історико-географічних передумов і чинників. ТОС властиві також зв'язки між складовими елементами (природними, соціальними, економічними й політичними), однак не слід забувати про те, що вони також можуть бути за своїм характером безпосередні (видимі) та опосередковані (латентні).

ТОС певної території являє собою фрагмент ландшафтної оболонки з точки зору її просторової впорядкованості та структурованості. Компонентні складові ТОС характеризують

просторову впорядкованість окремих компонентів природи, населення, його життєдіяльності.

Інтегральна ТОС охоплює просторову впорядкованість природного середовища, населення, його господарської та духовної діяльності, а також прямі й опосередковані зв'язки між ними, які у своїй сукупності визначають геопросторову організацію ландшафтної оболонки.

2.3. Ієрархічні рівні життєдіяльності суспільства та напрямки досліджень ТОС

Територіальна організація суспільства – результат історичної взаємодії суспільства з природним середовищем на кожній конкретній ділянці ландшафтної оболонки. ТОС характеризує загальний тип розселення та господарського освоєння території, а також їх просторові відмінності.

Головні характеристики ТОС такі:

- загальний тип господарського освоєння території, його спільні та відмінні риси;
- рівень господарського навантаження на природне середовище;
- системи розселення населення та розміщення господарського комплексу;
- економіко-екологічна оцінка території та якість життя населення;
- пропозиції та рекомендації щодо більш раціональної ТОС території та розвитку краю.

Яскравим відображення ТОС певної території є картографічні моделі. Змістовна характеристика ТОС змінюється залежно від масштабу досліджень:

- у великих масштабах ТОС дуже деталізована, аж до окремих видів земельних угідь, локальних систем розселення, господарських об'єктів, землеволодінь і землекористувань;
- у середніх масштабах елементи ТОС більш генералізовані і представлені політико-адміністративними одиницями, економічними зонами і районами – сільськогосподарськими, промисловими, лісогосподарськими, регіональними системами розселення, головними транспортними і комунікаційними мережами;

- у дрібних масштабах складові ТОС максимально генералізовані: політичні й адміністративно-політичні межі, країни і групи країн, гео економічні та геополітичні інтеграції, головні економічні центри та комунікації.

Зміст ТОС визначають в залежність від цільових настанов та масштабу досліджень.

2.4. Стадійний розвиток ТОС

Територіальна організація суспільства як історична категорія має свою динаміку, свій розвиток, змінюється в часі (як правило, ускладнюється). Суспільство розвивається в часі та просторі, перший напрям – суспільно-історичний процес, а другий – суспільно-географічний.

На різних етапах свого розвитку людство користувалося дуже різними принципами використання природного середовища, розселення, господарської та духовної діяльності. Відповідно змінювалась і ТОС.

У сучасній суспільній географії поширені концепції стадійного розвитку природокористування, розселення, виробництва, комунікацій, обслуговування. Значна кількість наукових праць присвячена даній тематиці, зокрема, це розвідки С.О. Тархова (стадійність у формуванні транспортних мереж), Дж Фрідмана (стадійний розвиток окремих регіонів), Дж Джібса (стадії просторової еволюції урбанізації). Стадійний розвиток властивий і ТОС у цілому. Перша схема стадійного розвитку територій розроблена М. М. Колосовським у 1950-х роках. Суспільно-географічні регіони у процесі заселення та господарського освоєння проходять певні стадії свого розвитку та формування. М. М. Колосовський виділяє п'ять стадій розвитку території:

- резервні території – ті, що не втягнені в господарську діяльність (неосвоєні);
- території початкового господарського розвитку;
- території значного господарського освоєння з наявними великими промисловими вузлами й транспортними магістралями;
- території інтенсивного господарського освоєння з розвинутою мережею економічних центрів, транспортних

магістралей і комунікацій;

- території з комплексним розвитком господарства, з повністю сформованою структурою господарства й відповідною спеціалізацією.

У наш час чимало територій увійшли в стадію перевантажених щодо розселення та господарства і вже потребують відповідного «розвантаження» з метою зменшення антропогенно-техногенного тиску на довкілля та його екологічного оздоровлення.

2.5. Концепція територіальних структур.

У тлумаченні поняття «Територіальна структура» немає однозначності, діапазон значень, що вкладають у це поняття різні автори, досить широкий. У цілому поки що немає єдності в уявленні про територіальну структуру. Н.І. Блажко вважала, що для виявлення територіальної структури системи необхідно виділити її відносно цілісні територіальні підрозділи (наприклад, для економічного району — це окремі області, для міст — адміністративні райони). Територіальна структура народногосподарського комплексу багатьма дослідниками визначається як сукупність виробничо-територіальних поєднань.

Великий внесок у розвиток концепції територіальної структури зробив І. М. Маєргойз. Він, зокрема, показав, що територіальна структура — генералізуюча «стрижнева» категорія, яка взаємодіє в межах основоположних економіко-географічних понять (економічний район, регіон тощо).

Досить плідна для дослідження територіальної структури концепція опорного каркаса Г. М. Лаппо. Саме поняття «опорний каркас» уведено в науку М. М. Баранським для позначення сукупності міст, центрів, вузлів країни і транспортних магістралей (економічних ліній).

Територіальні структури можна систематизувати за ієрархією їх основних економічних центрів та їх взаємним розміщенням, а також за конфігурацією та інтенсивністю зв'язків між ними. Назвемо найбільш характерні типи:

- *Моноцентричний або моноядерний радіально-кільцевий тип ТС*, що формується навколо великих міст. Для нього

характерна наявність одного головного, сильновираженого центру, навколо якого кільцями розміщені економічні центри більш низьких рангів. Супутні центри тяжіють до головного, і їх радіальні зв'язки найбільш інтенсивні. Кільцеві транспортні магістралі навантажені значно менше, ніж радіальні. Для ТС такого типу характерна велика нерівномірність у розвитку центральних та периферійних районів.

- *Поліцентричний (багатоядерний) радіально-вузловий тип ТС* характерний для освоєних територій, де розміщені численні економічні центри одного й досить високого рангу. Транспортна мережа рівною мірою з'єднує всі головні центри своєрідною решіткою магістралей. Головні центри мають свої супутники – міста нижчих рангів, а головні магістралі – численні відгалуження.
- *Поліцентричний (багатоядерний) лінійно-вузловий тип ТС* характерний для регіонів, які мають потужну транспортну вісь, магістральну колію чи автостраду, судноплавну річку.
- *Поліцентричний (багатоядерний) приморсько-фасадний тип ТС* формується вздовж густозаселених морських і океанічних узбереж. Основними економічними центрами виступають морські порти, розміщені вздовж берегової лінії. Від них вглиб суші йдуть потужні транспортні магістралі, що обслуговують порти. До портів тяжіють прилеглі території й міста, господарська діяльність яких пов'язана з морем. Транспортні зв'язки між головними центрами слабші, ніж кожного з них з глибинними містами.
- *Поліцентричний (багатоядерний) басейновий тип ТС* притаманний регіонам, що мають гірничодобувну спеціалізацію. Численні поселення виникають у місцях розробки сировини, згодом вони зливаються із сусідніми селищами й утворюють агломерації. Розміщення таких агломерацій є нерівномірне. Транспортна мережа

пов'язує дрібні центри із середніми, середні – з великими.

- *Моноядерний лінійно-розгалужений тип ТС* формується в районах початкового господарського освоєння. Головне місто виконує функції організаційного центру освоєння краю. Від нього вглиб суходолу прокладають головну магістраль, орієнтовану на розробку мінеральної сировини, заготівлю деревини тощо.

2.6. Планування території. Генеральна схема планування території України

Планування територій на загальнодержавному рівні полягає в розробленні Генеральної схеми планування території України, схем планування окремих частин території України, які включають території кількох областей, схем міжнародних транспортних коридорів та зон їх впливу, спільних проектів територіального розвитку транскордонних регіонів. Генеральна схема планування території України розробляється на розрахунковий строк, що становить 20 років. Про це йдеться у проекті Містобудівного кодексу України, оприлюдненому на сайті Верховної Ради України. Порядок реалізації Генеральної схеми планування території України, склад показників проведення її моніторингу визначаються законом України «Про Генеральну схему планування території України».

Генеральна схема планування території України була розроблена у 1997 р. та затверджена Законом України у 2002 р.

За господарським використанням території поділені на 4 види:

- 1) території з інтенсивною, переважно промисловою та громадською забудовою – зони урбанізації;
- 2) території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови – зони сільського господарства;
- 3) території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, зони національної екологічної мережі;
- 4) зона радіаційного забруднення, в тому числі території.

Генеральна схема включає 15 проектних картографічних розробок, серед яких 11 компонентно-галузевих карт і 4 комплексні й синтетичні проектні розробки:

- карта планування структури та видів переважного використання території;
- рівень містобудівного потенціалу території;
- карта господарського зонування території;
- карта комплексної оцінки території.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. *Хто та коли обґрунтував концепцію ТОС?*
2. *У чому полягає зміст територіальної організації суспільства?*
3. *Яка роль належить розселенню населення у формуванні ТОС?*
4. *Висвітлити складові територіальної організації суспільства.*
5. *Поясніть залежність ТОС від рівня господарського освоєння території.*
6. *Назвіть ієрархічні рівні життєдіяльності суспільства та напрямки досліджень ТОС.*
7. *Перерахуйте стадії формування та розвитку суспільно-географічних регіонів за М.М. Колосовським.*
8. *Коротко охарактеризуйте стадійний розвиток ТОС.*

Розділ III

ПРОСТІР, ЧАС І МІСЦЕ В СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

- 3.1. Простір і час у географії.
- 3.2. Місце. Місцеположення. Географічний простір.
- 3.3. Суспільно-географічне положення.

3.1. Простір і час у географії

Географія — хорологічна (просторова) наука. Географія досліджує просторовий розподіл по земній поверхні природних, соціальних та економічних компонентів ландшафтної оболонки, а також їх територіальних поєднань — геокомплексів.

Географи розробляють теорію та методологію просторової (хорологічної) впорядкованості ландшафтної оболонки так само, як історики обґрунтовують часову (хронологічну) впорядкованість суспільно-історичного розвитку. У

хорологічних аспектах географи досліджують просторове розміщення окремих компонентів та їх територіальних поєднань — геокомплексів. Головна системна характеристика такого підходу — просторова структура, яку географи називають морфологічною структурою. Часовий напрям у географії спрямований на аналіз динаміки окремих компонентів та їх сукупності.

Просторовий підхід як головна методологічна особливість географічної науки обов'язково повинен доповнюватись і поглиблюватись підходом історичним (історико-географічним). Просторова чи морфологічна структура — головна узагальнююча характеристика сучасної хорологічної парадигми.

Географічні (історико-географічні) процеси — системне узагальнення часових змін, динаміки, розвитку географічних об'єктів і явищ.

Теоретична й методологічна розробка суспільно-географічних процесів на даний час поступається розробленню природно-географічних процесів, і подолання такого відставання — головна настанова сучасної суспільної географії.

Географічні процеси мають таку специфіку:

- вони діахронні, різночасові: окремі компоненти ландшафтної оболонки мають амплітуду змін на рівні століть — тисячоліть; інші — змінюються протягом років, днів, годин;
- географи розглядають процеси переважно за їх впливом на територіальну (просторову) організацію ландшафтної оболонки, у суспільній географії — на територіальну організацію суспільства.

Одна з головних методологічних проблем суспільної географії — перехід від статичних характеристик об'єктів до динамічних. Життєдіяльність суспільства має численні й різноманітні динамічні характеристики й потребує не лише аналізу просторового (територіального) впорядкування, але й її просторово-часової організації.

3.2. Місце. Місцеположення. Географічний простір

Американський географ В. Бунге (1967 р.) називав географію «наукою про місця». Кожний географічний об'єкт займає на земній поверхні своє суто індивідуальне місце (місцеположення). Географи досліджують розміщення

природних та соціально-економічних об'єктів на земній поверхні, а також їхнє взаємне розташування в межах ландшафтної оболонки.

Базове поняття географії місце (місцеположення) зумовлює такі постулати його суспільно-географічного дослідження:

- кожний географічний об'єкт має свою «адресу» відносно земної поверхні, яку називають місцем або місцеположенням;
- географи вивчають місцеположення окремих об'єктів і дають йому відповідну оцінку;
- для характеристики взаємного розміщення географічних об'єктів розглядають відповідну множину місць (місцеположень), яку називають просторовою впорядкованістю або просторовою організацією.

Залежність властивостей географічних об'єктів від їхніх місць (місцеположень) називають позиційним принципом (Б. Б. Родман, 1979 р.).

Географічним об'єктам поряд із загальними функціональними характеристиками притаманні позиційні властивості. Розміщення об'єктів на земній поверхні можна характеризувати двома способами:

- 1) за географічними координатами (абсолютна прив'язка);
- 2) за характером сусідства — просторового відношення даного об'єкта до інших (відносна прив'язка).

Географічне положення — фундаментальна категорія географічної науки. Функція місця (О. О. Мінц, В. С. Преображенський, 1971) визначає природно- та суспільно-географічні функції ділянки, зумовлені особливостями її місцеположення.

Географічний простір (геопростір) — фундаментальна категорія географічної науки для позначення просторової впорядкованості та організації географічних об'єктів. Геопростір — сукупність місць (місцеположень) географічних об'єктів.

3.3. Суспільно-географічне положення

М. Баранський (1929) адаптував поняття географічного положення для економічної географії і розробив нову категорію — економіко-географічне положення (ЕГП). ЕГП — це відношення

даного географічного об'єкта до інших, які впливають чи можуть впливати (потенційно) на його розвиток. З появою суспільної географії як інтегруючої дисципліни, що включає й економічну географію, виникла проблема ввести більш загальне поняття суспільно-географічного положення, до складу якого увійшло б ЕГП.

Суспільно-географічне положення (СГП) являє собою відношення даного суспільно-географічного об'єкта щодо решти об'єктів і явищ — природних, соціально-демографічних, економічних, політичних, культурних, конфесійних та ін., які впливають чи можуть потенційно впливати на його розвиток. СГП являє собою ієрархічну, багаторівневу категорію.

СГП розрізняють за рівнями життєдіяльності суспільства — глобальним, національним, регіональним, обласним, районним, локальним. В узагальненій схемі це макро-, мезо- та мікроположення.

За композиційним відношенням розрізняють – центральне, периферійне, глибинне, суміжне та вузлове. Суспільно-географічне положення можна оцінювати кількісно та якісно. Якісна оцінка визначається за простою, часто інтуїтивною шкалою: “надзвичайно вигідно“, “дуже вигідно“, “сприяє розвитку“, “відносно вигідне“, “невигідне“. Для кількісної оцінки суспільно-географічного положення використовуються математичні методи, серед яких виділяється: теорія графів, що оперує просторовими елементами – точками, лініями, поверхнями, обсягами та зв'язками між ними; теорія поля, що відображає територіальний зв'язок, просторову взаємодію географічних об'єктів з іншими об'єктами, що лежать поза ними, а також відношення між ними, які залежать від величини потоків речовини, енергії та інформації. Відповідно, міра суспільно-географічного положення виражається умовною величиною сили впливу об'єктів один на одного у процесі функціонування.

Розрізняють різні види СГП: природно-географічне (ландшафтне, природно-ресурсне), історико-географічне (різні часові проміжки заселення та господарського освоєння), етногеографічне, геодемографічне, соціально-географічне, економіко-географічне (промислове, аграрне, лісогосподарське), транспортно-географічне,

цивілізаційно-географічне, конфесійно-географічне, політико-географічне, геоекологічне. Будь-який аспект життєдіяльності суспільства, що має просторові відмінності, може бути використаний для аналізу та оцінки СГП.

Питання та завдання для самоконтролю:

1. *Розкрийте зміст понять «простір і час» у географії.*
2. *Дайте визначення поняття місце, місцеположення, географічного простору.*
3. *Що таке суспільно-географічне положення?*
4. *Дайте визначення поняття економіко-географічне положення та зясуйте відмінність з СГП.*
5. *Охарактеризуйте концепцію сталого розвитку.*
6. *Прокласифікуйте види суспільно-географічного положення та коротко охарактеризуйте їх.*

Розділ IV

ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

- 4.1. Соціально-економічні функції природного середовища.
- 4.2. Взаємодія господарської діяльності з природним середовищем.
- 4.3. Особливості суспільно-географічної організації морів і океанів.
- 4.4. Природокористування.
- 4.5. Економіка природокористування.

4.1. Соціально-економічні функції природного середовища

Частину ландшафтної оболонки, освоєну людиною і залучену в суспільне виробництво, називають природним середовищем або географічним середовищем суспільної життєдіяльності.

Природне середовище й суспільство утворюють взаємопов'язану пару понять за схемою «дім — господар дому»: природне середовище утворює «дім» для суспільства; суспільство — «хазяїн» цього дому.

Суспільство користується у своїй життєдіяльності природними умовами і ресурсами, спричиняє на природне

середовище зростаюче антропогенно-техногенне навантаження та регламентує його.

Природне середовище характеризує природне оточення населення. Географічне середовище представляє і природне, і техногенне оточення населення. Вплив природного середовища на розвиток суспільства множинний, складний і багатоаспектний. Багатоплановий і переважно негативний є зворотний вплив суспільства на природне середовище, який спричиняє антропогенно-техногенне навантаження на довкілля. Природне середовище має свій природно-біосферний та природно-ресурсний потенціал. Перший характеризує можливості ландшафту щодо самовідтворення та самозбереження, другий — оцінює можливості ландшафту забезпечувати різні види господарської діяльності.

Природне середовище забезпечує життєдіяльність суспільства й виконує певні соціальні функції:

- слугує просторовим базисом життєдіяльності населення, зокрема його розселення та господарської діяльності;
- забезпечує природні нормативи якості життя населення;
- надає суспільству певний набір природних ресурсів, що забезпечують його господарську діяльність;
- зберігає його природно-біосферний потенціал.

Господарське призначення окремих ділянок природного середовища називають господарськими функціями ландшафту. Такі функції класифікують за інтенсивністю господарської діяльності та величиною техногенних навантажень.

Антропогенно-техногенні навантаження називають тиском на ландшафти, і такий тиск може бути допустимим (без деградації та руйнування ландшафтів) чи недопустимим (граничним, катастрофічним).

За інтенсивністю природокористування розрізняють такі господарські функції ландшафтів: заповідні, мисливсько-промислові, лісгосподарські, рекреаційні, лукопасовищні, землеробські, водогосподарські, дорожні, промислові та ін.

Виняткову роль у збереженні природного середовища відіграє природно-заповідний фонд (ПЗФ) — це система ділянок суші й водних просторів (акваторій), природні комплекси та

компоненти яких мають особливу біосферну, наукову, рекреаційну та естетичну цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду рослин і тварин, підтримання екологічного балансу довкілля, його моніторингу. На даний час в Україні близько 5,6 об'єктів природно-заповідного фонду, загальна площа яких становить близько 2,99 млн. га, або 4,95 % території країни.

4.2. Взаємодія господарської діяльності з природним середовищем

Взаємодія життєдіяльності населення з природним середовищем може мати безпосередній чи опосередкований характер: безпосередньо пов'язані з природним середовищем розселення населення та галузі первинного сектору — сільського і лісового господарства, добувної індустрії.

Види господарської діяльності за ступенем їх пов'язаності з природним середовищем поділяють на руральні — безпосередньо пов'язані з природним середовищем, напівруральні — орієнтовані на використання окремих видів природних ресурсів, неруральні — слабо пов'язані з природним середовищем (С. Я. Нимік, 1984).

Руральність й неруральність різних видів господарської діяльності визначає особливості територіальної організації господарства та ступінь соціально-екологічних протиріч.

Руральні види господарської діяльності поширені на територіях, що мають значні площі земель, придатних для обробітку, пасовищних, рекреаційних та лісових земель. Екологічні конфлікти між людиною і природою тут, як правило, найменші.

Напівруральні види економічної діяльності характерні для осередків і районів корисних копалин, ліспромислових територій, районів інтенсивного рибного та мисливського промислу. В осередках і районах напівруральних галузей спостерігається напружена й кризова геоекологічна ситуація, яка часто сягає катастрофічних меж в ареалах гірничодобувної промисловості.

Неруральні галузі зосереджуються в містах та урбанізованих ареалах. Рівень конфліктів між людиною і природою тут у цілому достатньо високий, але його можна регулювати.

Руральні, напівруральні й неруральні галузі мають істотні відмінності й щодо формування просторових соціально-економічних

систем. Руральні галузі характеризуються певною інертністю і здебільшого формують господарський фонд по відношенню до потужних господарських осередків, центрів, комплексів. Напівруральні галузі виступають як ядра концентрації господарської діяльності.

4.3. Особливості суспільно-географічної організації морів і океанів

Територіальна організація суспільства (ТОС) охоплює території суходолу й акваторії (водні простори океанів, морів, лиманів, озер, водосховищ).

На даний час природно-географічний поділ Світового океану достатньо розроблений, а суспільно-географічна диференціація океаносфери ще перебуває у стадії розробки.

Принципи просторової організації акваторії Світового океану такі:

-природно-географічна і суспільно-географічна диференціація океаносфери багаторівневі та ієрархічні так само, як і організація життєдіяльності людства;

-природні рубежі океаносфери переважно розмиті й нечіткі, що ускладнює політичну й економічну делімітацію Світового океану;

-детальність членування океаносфери різко посилюється в бік узбереж і відповідно спадає вглиб океанічних просторів;

-у просторовій організації океанів і морів більшу роль, аніж на суходолі, відіграє третій вимір — глибина (на суші — висота); різні глибини океанів і морів визначають відмінності різних водних мас;

-суспільно-географічний поділ океаносфери має відносно коротку історію і зберігає багато складних проблем.

Міжнародну Конвенцію з морського права світове співтовариство спромоглося прийняти лише у 1982 р. В ній закріплено світовий порядок і міжнародні правила всебічного використання світового океану — від судноплавства й морського промислу до розробки мінеральних ресурсів і перспективних напрямків використання багатств океаносфери. Океанічні й морські простори по відношенню до морських країн поділяють так:

- територіальні води (на відстані від берега 12 миль);

- прилегла зона (до 24 миль від берега);
- економічна зона (виключна економічна зона) — до 200 миль від берега.

У замкнених басейнах, де нема змоги виконати ці нормативи, розміри ешелонів установлюють на міжнародно-договірних засадах.

Берегові зони — смуги узбереж і морів, у світі розглядають як своєрідний і високоцінний територіально-акваторіальний ресурс, що має дуже високу атрактивність (притягальність) для розселення населення та для багатьох видів економічної діяльності.

Океанічні та морські узбережжя відіграють роль «біосферного буферу» на стику двох сфер — суходолу й моря (океану) і, відтак, мають низку істотних обмежень щодо їх господарського використання.

У багатьох країнах світу прийняті спеціальні закони, що регламентують природокористування в берегових зонах і встановлюють спеціальне управління ними у формі інтегрованого (міжгалузевого) менеджменту береговими зонами.

Для берегових зон розробляють схеми природно-господарського ешелонування відносно берегової лінії за спаданням чи наростанням господарської діяльності і виділяють:

- приморську смугу (узбережжя);
- перехідну (серединну) смугу;
- периферійну (окраїнну по відношенню до берега) смугу.

Так само ешелонують морську акваторію:

- прибережні води;
- шельфова смуга;
- територіальні води;
- океанічна смуга.

Планування берегових зон має на меті розроблення карт їх просторово-функціональної організації.

4.4. Природокористування

Взаємодія суспільства з природою — об'єктивний, складний і динамічний процес:

- населення — складова природи, її живого царства;
- населення — компонент ландшафтної оболонки, що протиставляє себе природному середовищу за рахунок його

інтенсивного використання для своїх потреб;

- населення здатне регулювати свій негативний вплив на природне середовище.

Термін «природокористування» введений Ю. М. Куражовським у 1969 р.

Природокористування — діяльність суспільства, що забезпечує його потреби у природних ресурсах і здоровому природному середовищі.

Виділяють такі основні напрямки і види діяльності у сфері природокористування:

- споживання ресурсів;
- відтворення природних ресурсів;
- конструктивне перетворення природного середовища;
- охорона природного середовища та природних ресурсів;
- моніторинг і управління використанням природних ресурсів та природного середовища.

Донедавна головним напрямом природокористування було використання природних ресурсів. На даний час природокористування стає сферою діяльності, що розробляє стратегію і політику використання природного середовища і його ресурсів.

Різним видам природокористування відповідають різні рівні антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище й різні ступені антропогенної трансформації природних ландшафтів.

Стратегія природокористування може бути адаптивною, за якою населення пристосовується до природного середовища, або конструктивною, коли суспільство пристосовує й видозмінює природне середовище для своїх потреб. Адаптивна стратегія простежується на макрорівні, тобто на рівні природних зон, провінцій і областей, конструктивна — на локальному рівні.

Управління природокористуванням здійснюється за двома напрямками:

- нормативно-правовими актами, що визначають правила, норми і регламенти використання різних видів природних ресурсів та природного середовища;
- економічними механізмами, які встановлюють ціну за

використання ресурсів різних видів, а також за порушення правил і норм чинного природокористування.

Управління природокористуванням здійснюється за допомогою нормативно-правових та економічних механізмів. Нормативно-правові методи управління мають на меті формування спеціальної нормативно-правової бази природокористування. Економічні методи регулювання природокористування являють собою систему плати за ресурси. Штрафів за забруднення та екологічну шкоду, підвищених податків на «брудні виробництва».

Еколого-економічна політика являє собою поєднану систему нормативно-правових актів та економічних механізмів природокористування. Вона може бути різною для різних країн і регіонів.

Державна еколого-економічна політика в Україні повною мірою ще не сформована. У ній відбувається поступове посилення економічних механізмів природокористування на противагу традиційним нормативно-правовим.

4.5 Економіка природокористування

Забруднення довкілля супроводжується економічними втратами, пов'язаними з негативним впливом погіршеного середовища на населення та його виробничу діяльність, а також компенсаційними витратами суспільства на подолання такого впливу. Загальна економічна шкода (ЕШ) від забруднення середовища дорівнює сумі економічних втрат (ЕВ) і компенсаційних витрат (КВ): $ЕШ = ЕВ + КВ$.

Суспільні витрати (СВ), зумовлені забрудненням довкілля, також складаються з двох частин: 1) прямих витрат на додержання екологічного стану середовища (ПВ); 2) компенсаційних витрат, пов'язаних з подоланням наслідків уже допущених забруднень (КВ): $СВ = ПВ + КВ$.

Економічні втрати від забруднення довкілля включають втрати робочого часу внаслідок підвищеної захворюваності, низьку конкурентну спроможність екологічно брудної продукції, втрату туристичної атрактивності, прискорене зношення основних фондів у брудному середовищі та ін.

Додаткові та компенсаційні витрати пов'язані з необхідністю

вести посилений контроль забруднень довкілля та відшкодуванням втрат населення від забрудненого середовища.

Прямі витрати на боротьбу із забрудненням пов'язані зі спорудженням очисних систем, санітарно-захисних зон, проведенням природоохоронних заходів та ін.

Залежність рівня забруднення довкілля від обсягів екологічних витрат має обернений характер: значні обсяги витрат забезпечують високу екологічну чистоту (малі класи забруднень). Проте така залежність не прямо пропорційна і наближається до від'ємної експоненти.

Залежність екологічних витрат від рівня забруднення довкілля має характер плюсової експоненти (або степеневі функції іншого виду). Її головна особливість така: з погіршенням екологічної ситуації втрати зростають спочатку повільно, а потім — лавиноподібно, аж до екологічних катастроф.

Екологічні витрати і втрати разом утворюють сумарний графік економічних збитків, зумовлених забрудненням довкілля.

Для кожного регіону чи міста необхідно вести поєднаний аналіз графіків екологічних витрат та екологічних втрат, на основі якого вибирати раціональну еколого-економічну політику з найбільш прийнятним для кожної конкретної ситуації співвідношенням витрат-втрат і екологічної якості середовища.

Стратегія природокористування може бути адаптивною, за якою населення пристосовується до природного середовища, або конструктивною, коли суспільство пристосовує й видозмінює природне середовище для своїх потреб. Адаптивна стратегія прослідковується на макрорівні, тобто на рівні природних зон, провінцій і областей, конструктивна — на локальному рівні.

Управління природокористуванням здійснюється за двома напрямками:

- нормативно-правовими актами, що визначають правила, норми і регламенти використання різних видів природних ресурсів та природного середовища;

- економічними механізмами, які встановлюють ціну за використання ресурсів різних видів, а також за порушення правил і норм чинного природокористування.

Управління природокористуванням здійснюється за допомогою нормативно-правових та економічних механізмів.

Нормативно-правові методи управління мають на меті формування спеціальної нормативно-правової бази природокористування. Економічні методи регулювання природокористування являють собою систему плати за ресурси. Штрафів за забруднення та екологічну шкоду, підвищених податків на «брудні виробництва».

Еколого-економічна політика являє собою поєднану систему нормативно-правових актів та економічних механізмів природокористування. Вона може бути різною для різних країн і регіонів.

Державна еколого-економічна політика в Україні повною мірою ще не сформована. В ній відбувається поступове посилення економічних механізмів природокористування на противагу традиційним нормативно-правовим.

Питання та завдання для поточного самоконтролю та контролю знань:

- 1. Охарактеризуйте сучасні погляди щодо ролі природного середовища в соціально-економічному розвитку людства.*
- 2. Розкрийте функції природного середовища (природного ландшафту).*
- 3. Поясніть помітне відставання розробок просторової організації океаносфери порівняно з суходолом.*
- 4. Поясніть загальні принципи й особливості просторової організації Світового океану.*
- 5. За якими принципами встановлюють межі берегових зон на суші та морі?*
- 6. Поясніть залежність рівня забруднення довкілля від обсягів екологічних витрат.*

Розділ V ГЕОДЕМОГРАФІЯ

- 5.1. Населення. Демографічна політика .
- 5.2. Рух населення. Статеві-вікова структура.
- 5.3. Геодемографічні процеси.
- 5.4. Закони народонаселення.
- 5.5. Розселення населення. Системи розселення.

5.1. Населення. Демографічна політика

Населення формує окрему компонентну геосферу, яку називають антропосферою. Штучний матеріальний світ, створений людиною, утворює техносферу, яка разом з антропосферою формує соціосферу — сферу суспільної життєдіяльності.

Геодемографія (географія населення) — розділ суспільної географії, що вивчає населення.

Населення (за К. Германом — народонаселення) — це стійка й самовідтворювана множина людей, що має свій своєрідний природно-історичний розвиток і являє собою головну складову суспільства.

Англійський священик і економіст Т. Мальтус наприкінці XVIII ст. встановив перший закон народонаселення (закон Мальтуса): приріст населення помітно обганяє зростання обсягів продовольства, така тенденція небезпечна й потребує регулювання.

Кожна країна більшою чи меншою мірою, свідомо чи несвідомо здійснює свою демографічну політику. Одні держави (економічно розвинені), намагаються збільшити народжуваність і приріст населення, інші (слаборозвинені) шукають шляхи обмеження народжуваності та стримування зростання населення. Загально визнаним чинником, що впливає на рівень народжуваності, а відтак і на приріст населення, є рівень освіти.

Щорічна кількість народжених сягає понад 143 млн. осіб, причому 2/3 народжених припадає на країни Азії.

Демографічна політика — складова частина політики народонаселення, що покликана впливати на відтворення населення. Вона охоплює комплекс заходів, спрямованих на регулювання демографічних процесів.

Під впливом демографічної політики формується демографічна поведінка населення. Така політика проводиться за трьома основними напрямками, які тотожні трьом основним видам руху населення:

1) вплив на соціальний рух населення шляхом створення найбільш бажаної структури суспільства через заохочення різними методами пересування його з однієї соціальної групи в іншу;

2) вплив на процеси природного відтворення поколінь, характер яких визначає інтенсивність природного приросту населення (насамперед народжуваність);

3) вплив на переміщення людей з одних місць в інші (міграційні процеси).

Для розробки ефективної демографічної політики, спрямованої на управління відтворення населення, застосовуються такі заходи:

- економічні заходи (допомога багатодітним сім'ям, зменшення податків у залежності від розміру сім'ї, пільги і т.п.). При переїзді в потрібному для суспільства напрямку виплачуються різні заохочувальні винагороди;

- адміністративно-юридичні (законодавчі) акти стосовно дозволу чи заборони виробництва й продажу контрацептивів, визначення мінімального віку вступу до шлюбу, пільги при призові до військової служби.

Пропагандистські заходи – використання засобів масової інформації, а також всіх видів мистецтва з метою регулювання демографічних процесів.

Отже, демографічна політика покликана впливати на відтворення населення, що визначається співвідношенням між рівнями народжуваності та смертності.

У наш час демографічні ситуації розглядають у системі «демографія — продовольство — екологія», коли розв'язання продовольчих проблем здійснюють за рахунок зростаючих екологічних порушень.

5.2. Рух населення. Статеві-вікова структура

Розрізняють природний, просторовий (механічний) і соціальний рух населення. Природний рух населення — це його самовідтворення, що охоплює народжуваність, смертність та різницю між ними — природний приріст. Просторовий (механічний) рух населення – переміщення населення у просторі — міграції. Соціальний рух населення являє собою зміни соціальних характеристик населення у загальному суспільному розвитку.

Природний рух населення характеризують за показниками народжуваності, смертності та природного приросту. Такі

показники можуть бути абсолютними (валовими) чи відносними (демографічні коефіцієнти).

Демографічні коефіцієнти показують рівень народжуваності, смертності та природного приросту на кожну тисячу жителів і вимірюються у проміле (‰).

У Європі коефіцієнт народжуваності дуже низький, нижчий від простого відтворення, крім кількох країн (Ірландії, Албанії, Польщі, Румунії), де він близький до простого відтворення. За збереження такого рівня народжуваності впродовж довгого періоду чисельність населення почне швидко зменшуватися. В окремих країнах (Угорщина, Данія, Люксембург, ФРН) даний процес уже розпочався. В Азії динаміка народжуваності дуже різноманітна. Найнижча народжуваність характерна для країн Східної Азії, найвища — для країн Південно-Західної Азії. В Японії та Сінгапурі рівень народжуваності вже знизився нижче від межі простого відтворення населення.

Серед країн з найвищим показником коефіцієнта народжуваності — Нігер (51 ‰), Ангола (47 ‰) та інші країни Азії та Африки. Найменший коефіцієнт народжуваності спостерігають у країнах Європи, особливо Східної — в Україні, Естонії, Латвії (близько 8 ‰).

Показники смертності найвищі в Анголі (25 ‰), Нігері (23 ‰), Ботсвані (22 ‰) та інших країнах Африки. Значно менший коефіцієнт смертності спостерігають у Кувейті (3 ‰), Туреччині (6 ‰), а також у більшості розвинутих країн Європи, Америки та Азії.

Коефіцієнт природного приросту як різниця між коефіцієнтами народжуваності та смертності додатний на Маршаллових Островах (+39 ‰), у більшості країн Азії та Африки, а від'ємний в Україні, Росії, країнах Східної Європи (-7,5 ‰).

Механічний рух населення характеризують абсолютними чи відносними показниками прибуття (приїзду), вибуття (виїзду) та різниці між ними — міграційного сальдо (сальдо міграції).

Загальні (сумарні) показники руху населення такі:

- загальне збільшення населення — сума народжених і прибулих;
- загальне зменшення населення — померлі та вибулі;
- загальний приріст населення — різниця між загальним збільшенням та загальним зменшенням;

- ще один варіант: обчислення загального приросту як суми природного приросту та сальдо міграції.

Загальну динаміку населення характеризують:

- коефіцієнт зростання населення (K_3) — відношення чисельності населення поточного та попереднього років;

- коефіцієнт приросту населення K_{Π}

$$K_{\Pi} = K_3 - 1.$$

Статеву структуру населення, тобто співвідношення кількості чоловіків і жінок, визначається переважно статевою диференціацією смертності. Співвідношення новонароджених за статтю, тобто базове співвідношення чоловіків і жінок у поколіннях, відносно стійке в часі й мало відрізняється в різних країнах. Воно складає, як правило, 104 – 107 хлопчиків на 100 дівчаток.

Статеві-вікову структуру населення зображають у вигляді спеціальних графіків — статево-вікових пірамід. При цьому користуються різними віковими групами з інтервалами 15, 10 років та ін. Частки чоловіків і жінок у різних вікових групах показують у тис. осіб або у відсотках.

Форма пірамід засвідчує загальне співвідношення статево-вікових груп за трьома типами: 1) правильна піраміда — найкраща вікова структура населення; 2) піраміда-дзвін свідчить про зростання часток населення старших вікових груп; 3) піраміда-урна засвідчує малу частку молодших вікових груп і дуже високу — старших.

5.3. Геодемографічні процеси

Традиційно динамічні складові географії населення вивчають за допомогою аналізу руху населення чи методом порівнянь різночасових геодемографічних обстановок і ситуацій.

Геодемографічний процес (ГДП) — це часовий розвиток населення на певній території, його рух з якісними і кількісними змінами, що мають свої тенденції та загальний напрямок.

ГДП охоплює і зміни у просторовому розміщенні населення, у його розселенні. Але такі зміни відносно уповільнені, і на передній план виходить «часова траєкторія» руху населення.

На даний час розроблена така таксономія ГДП:

- типи ГДП визначають за загальним зростанням чи зменшенням населення;
- підтипи ГДП встановлюють за співвідношенням головних чинників руху населення — природного приросту та міграційного сальдо;
- види ГДП фіксують стабільність — варіативність руху населення;
- підвиди ГДП показують загальний темп змін як більш чи менш динамічний.

Встановлені три типи ГДП (висхідний (1), стагнаційний (2), низхідний (3)), та 11 підтипів ГДП, які поділені на види та підвиди.

Геодемографічні процеси аналізують за допомогою демографічних мереж (сіток). Поперечний аналіз мережі представляє реальну генерацію (когорту) людей, поздовжній — показує її віковий рух, переміщення від однієї вікової групи до іншої.

Такий самий аналіз для окремої людини (а не когорти) називають потенційною демографією (Л. Герш), і його здійснюють за допомогою демографічних мереж В. Лексиса та Р. Пресса.

5.4. Закони народонаселення

Перший закон народонаселення сформулював Т. Мальтус у 1798 р.: тогочасне збільшення населення відбувалось у геометричній прогресії, а продовольства — в арифметичній. Зростаючий розрив між приростом населення та продовольчих ресурсів потребує регулювання.

Зміни історичних типів відтворення населення називають «демографічними революціями».

Якісні зміни-злами в динаміці населення називають демографічними переходами. Теорія демографічних переходів розроблена протягом першої половини ХХ ст. А. Ландрі (Франція), У. С. Томпсоном та Ф. У. Ноутстайном (США).

Демографічні переходи розглядають у зіставленні зі змінами світових економічних цивілізацій — споживчої (збиральницької), аграрної, індустріальної, постіндустріальної (інформаційної).

Ф. Ноутстайн — розробник сучасної концепції демографічних

переходів (1945 р.), розглядав чотири стадії демографічного розвитку суспільства, кожній стадії відповідає свій тип суспільства:

- перша стадія демографічного розвитку — висока народжуваність компенсується високою смертністю і приріст населення вкрай незначний;

- друга стадія демографічного розвитку — народжуваність залишається високою а смертність починає помітно зменшуватись;

- на третій стадії смертність стабілізується на низькому рівні, а народжуваність починає спадати;

- для четвертої стадії демографічного розвитку характерні низькі рівні народжуваності й смертності, результатом яких є дуже низький приріст населення і навіть його зменшення.

Найбільш проблемна демографічна ситуація характерна для країн, що розвиваються на другому етапі демографічних переходів, коли їх населення стрімко зростає і не підкріплене відповідним економічним базисом.

Головні постулати (тези) концепції демографічних переходів сформулював Дж. Колдуелл (1976 - 1978 рр.).

Реальна демографічна історія різних країн і народів дає таку різноманітність схем і варіантів відтворення населення, яку важко пояснити лише теорією демографічних переходів без додаткових уточнень і гіпотез.

У наш час поширена концепція демографічного раціоналізму (А. Ландрі, Ж. Буржуа-Піша, Ф. Ноутстайн, Д. Каугілла, С. Енке та ін.), за якою індустріальне суспільство свідомо обмежує кількість дітей (раціональний підхід), а сільське діє переважно ірраціонально.

Відомі концепції про адаптивне саморегулювання демографічних процесів та гомеостатичне (рівноважне) регулювання відтворення населення.

Відповідно до гіпотези щодо соціальної детермінованості демографічних процесів, розрізняють два головних типи відтворення населення: 1) традиційний ірраціональний (екстенсивний); 2) сучасний раціональний (інтенсивний). Їм передував вихідний тип відтворення населення — архетип.

Переходи від одного типу до іншого типу називають

«демографічними революціями».

Перша демографічна революція пов'язана з переходом суспільства від споживчої (збиральницької) економіки до відтворюючої (виробничої). Цей перехід називають неолітичною революцією.

Друга демографічна революція зумовлена формуванням капіталістичних відносин. Вона розпочалась наприкінці XVII ст. і на більшій частині планети не завершилася й досі.

Періоди з різким перевищенням народжуваності над смертністю називають — демографічними вибухами. Особливо помітним був «демографічний вибух» після другої світової війни.

За оцінками експертів (Д. Медоуз та ін.), темпи світового приросту населення нині досягли свого максимуму й надалі будуть швидко спадати.

5.5. Розселення населення. Системи розселення

Людство розселилось на земній поверхні вкрай нерівномірно: понад дві третини населення Землі зосереджено на 82% суходолу.

У світовій історії кількаразово відбувалися «великі переселення народів», які певною мірою тривають і в наш час.

У світі налічують близько 20 млн. поселень, серед яких близько 85 тис. міст, у т. ч. 2,2 тис. міст з населенням понад 100 тис. і 340 міст-мільйонерів.

Скупчення міст утворюють міські агломерації, міські райони (метрополітенські ареали), мегалополіси (мегаполіси).

Розселення населення має два змістовних значення:

- розселення — це процес поширення населення по території, пов'язаний з її господарським освоєнням;

- розселення — це картина розподілу населення на певній території, це сукупність наявних поселень.

Базовими поняттями розселення є функціональний тип поселення та система розселення. Функціональний тип поселення встановлюють за його людністю та адміністративним статусом, а головне — за соціально-економічними функціями, що їх виконує поселення.

В Україні прийнята 7 - рівнева систематика функціональних типів міст.

Система розселення — це територіальна сукупність поселень різних рангів і типів, які найбільш інтенсивно взаємодіють між собою й поєднані економічними, трудовими, побутовими зв'язками.

Системи розселення мають ієрархічну, багаторівневу організацію. В геодемографії розглядають системи розселення національні (загальнодержавні), регіональні (макро-, мезо-, мікрорегіональні), локальні.

У вітчизняному містобудуванні системи розселення «прив'язані» до адміністративного поділу: системи розселення обласні (регіональні), міжрайонні (субрегіональні), районні (локальні).

Для систем розселення національного та регіонального рівня користуються поняттям опорного каркасу розселення (за Г. М. Лаппо), який встановлюють за розміщенням головних економічних центрів і напрямками основних магістралей.

Питання та завдання самоконтролю

1. Поясніть функції населення як складового компонента ландшафтної оболонки Землі та його особливості у взаємодії з іншими компонентами природи.

2. Як називають розділ суспільної географії, що вивчає населення?

3. Поясніть зміст і цільові настанови демографічної політики. Які головні напрями демографічної політики поширені в наш час?

4. Поясніть зміст і функції поняття «рух населення».

5. Наведіть якісні і кількісні показники світового розселення за різними типами поселень.

6. Що являють собою демографічні революції?

Розділ VI

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ

6.1. Поділ праці як чинник суспільного розвитку.

6.2. Суспільний і територіальний поділ праці: зміст понять.

6.3. Чинники та економічні вигоди ТПП.

6.4. Рівні територіального поділу праці. Міжнародний поділ праці.

6.1. Поділ праці як чинник суспільного розвитку

Якісну диференціацію господарської діяльності називають поділом праці. В економічній історії людства має місце об'єктивний, незворотний (однонаправлений), безперервний і нескінченний процес подрібнення господарської діяльності людей на чимраз нові види. Цей процес являє собою поділ праці.

Зустрічний процес — «антитезу» поділові праці, називають усупільненням виробництва. У кожному готовому виробі інтегруються сотні й тисячі видів спеціалізованих виробництв, і таку інтеграцію називають усупільненням виробництва.

Поділ праці має двоїтий характер. З одного боку, це процес диференціації економічної діяльності, з іншого — наявна система поділу господарської діяльності на певні різновиди.

Рушійною силою поділу праці слугує прагнення суспільства до високої продуктивності праці: спеціалізована праця, як правило ефективніша. Країна з розвинутою системою поділу праці має вищий рівень економічного розвитку, і навпаки, низький рівень поділу праці — ознака економічної відсталості.

Дослідниками поділу праці протягом XVIII-XIX століть були А. Сміт, Д. Рікардо, Е. Дюркгейм.

Перші великі поділи праці відбувалися на стадії ранньоекономічних суспільств: поділ праці між землеробством і скотарством, відокремлення ремесел, торгівлі, розумової праці від фізичної.

Після першої промислової революції формується система поділу праці ранньоіндустріального суспільства з найманою працею.

Протягом XX ст. діє система поділу праці індустріального суспільства з машинним виробництвом.

Наприкінці XX ст. формується постіндустріальне суспільство. Головною ознакою нової системи поділу праці стала висока частка зайнятих у нематеріальному виробництві. Поглибився поділ праці між секторами господарської діяльності — первинним, вторинним, третинним, четвертинним.

Дослідники намагаються встановити історично найбільш значимі поділи праці, але роблять це по-різному.

6.2. Суспільний і територіальний поділ праці: зміст

поняť

Суспільний і територіальний поділ праці — фундаментальні категорії суспільної географії, які визначають механізми економічного розвитку суспільства та зміни його територіальної організації.

Суспільний поділ праці (СПП) — це якісна диференціація суспільної праці на окремі види, підвиди і т. д., що призводить до спеціалізації суб'єктів виробництва — окремих виробників та виробничих одиниць, на продукуванні окремих видів продукції та послуг.

Територіальний поділ праці (ТПП) — це просторова форма СПП, яка закріплює різну господарську спеціалізацію окремих територій — міст, ареалів, регіонів, країн.

За Е. Б. Алаєвим (1983):

- СПП — незворотний об'єктивний процес розвитку продуктивних сил шляхом відокремлення все нових видів виробничої діяльності, спеціалізації окремих виробників та виробничих одиниць — ділянок, цехів, відділків, підприємств, об'єднань, відомств і т. д., обмін між ними спеціалізованою продукцією;

- ТПП — об'єктивний незворотний процес виробничої спеціалізації територіальних одиниць та обміну спеціалізованою продукцією між ними.

Суб'єктами виробництва, які формують СПП, можуть бути: окремі робітники та їх групи, виробничі ділянки, цехи, підприємства, економічні центри. На вищих рівнях поділу праці як суб'єкти виробництва можуть розглядатися міста, регіони, країни, групи країн.

Територіальними одиницями (об'єктами), що формують ТПП, можуть бути окремі господарства та підприємства, економічні центри, міста, господарські райони та зони, регіони, країни, групи країн.

Одній і ті ж самі об'єкти можна розглядати як учасників (суб'єктів) виробництва у системі СПП та як територіальні (просторові) одиниці у системі ТПП.

ТПП має дві головні ознаки: 1) різну спеціалізацію територіальних одиниць на виробництві товарів і послуг; 2) обмін

таких одиниць спеціалізованою продукцією.

ТПП має на меті економію суспільних витрат виробництва за рахунок повного й ефективного використання природних і соціально-економічних передумов і ресурсів різних територій.

ТПП має виняткове значення для економічної диференціації території, її господарського членування, регіоналізації. У процесі ТПП формується різна спеціалізація країн, регіонів і міст, встановлюються їх різні господарські функції на виробництві тих чи інших видів продукції та послуг

6.3. Чинники та економічні вигоди ТПП

Природно-географічні фактори — географічне положення, природні умови й ресурси, були провідними чинниками ТПП на перших етапах його формування. Надалі їх значення істотно зменшувалось.

Адам Сміт описав принцип абсолютних переваг, порівнюючи витрати виробництва в різних країнах. Учений порівнював витрати виробництва, виходячи з різних природно-кліматичних умов. У кінці XVIII століття він обґрунтував принципи абсолютних переваг, за яким формується ТПП: країна повинна купувати ті продукти, яких вона не виробляє або ж їх виробництво дорожче, ніж в інших країнах, і навпаки — вивозити свої товари, якщо вони мають абсолютні переваги (більш дешеві). Тобто абсолютні переваги у виробництві тієї чи іншої продукції буде мати країна (виробник), продуктивність праці якої вища у виробництві даної продукції.

Продуктивність праці вимірюється кількістю виробленої продукції на одного виробника за одиницю часу або ж кількістю виробленої продукції на одиницю витрат.

Давид Рікардо пояснив вигідність виробництва продукції в незалежності від природних умов. На початку XIX ст. він розробив принцип відносних переваг: вигоди ТПП визначають залежно не від абсолютних переваг у витратах виробництва, а від їх співвідношень для різних товарів у різних країнах. За цим принципом країна може відмовитися від виробництва продукту, за яким вона має перевагу, з тим, щоб зосередитись на виробництві іншого товару, за яким її відносні переваги ще вищі. Це «рікардівський закон утворення зв'язків».

Принцип порівняльних переваг пояснює виграти від обміну в

результаті порівняння альтернативних витрат виробництва, тобто за рахунок спеціалізації на товарах, які країни виробляють з відносно низькими витратами порівняно з іншими країнами. З найбільшою відносною ефективністю. Країна (виробник) спеціалізуватиметься на випуску продукції, при виробництві якої альтернативні витрати будуть меншими.

За Л. Мізесом, стимули до поділу праці виникають тоді, коли співвідношення цін на певні товари на внутрішньому ринку не збігається з світовим.

А. Маршалл (1923) можливості ТПП між двома країнами пояснював співвідношенням їх взаємного попиту й пропозиції на певні товари.

Сучасна концепція факторів виробництва (модель Хекшера — Оліна) пояснює міжнародний ТПП різними чинниками виробництва у різних країнах: країна експортує товари й послуги, для виробництва яких вона має надлишкові та дешеві фактори, і імпортує такі товари і послуги, для виробництва яких бракує відповідних факторів.

У наш час вагомими факторами ТПП стають науково-технічна інформація, нові технології, інновації.

Економічна вигода від ТПП існує тоді, коли собівартість товарів у місці споживання (C_c) перевищує суму його собівартості в іншому місці, де цей товар теж виробляється (C_v), та транспортних витрат на його перевезення (T):

$$C_c \geq C_v + T.$$

Можливий радіус експортних поставок залежить від двох складових:

1) різниці собівартостей ($C_c - C_v$): чим вона більша, тим ефективніше буде ТПП, тим більшим може бути його радіус;

2) транспортних витрат (T): зниження транспортних витрат робить ТПП більш ефективним і збільшує його радіус.

Важливим чинником міжнародного ТПП останнім часом виступає різниця в оплаті праці в різних країнах.

6.4. Рівні територіального поділу праці. Міжнародний поділ праці

Суспільний і територіальний поділ праці діють на всіх рівнях організації господарства — від окремих працівників до

світової економіки. Поділ праці має багаторівневу ієрархічну структуру. За просторовими масштабами розрізняють такі рівні ТПП: локальний, внутрішньообласний (мікро- та субрегіональний), міжрайонний (мезорегіональний і регіональний), національний (загальнодержавний), міжнародний (макрорегіональний), всесвітній (глобальний).

Кожна держава визначає свою політику щодо участі в міжнародному поділі праці та митних режимів своїх кордонів. Крайніми альтернативами такої політики є автаркія (самозабезпечення й самоізоляція) та політика вільної торгівлі (відкритих кордонів).

У наш час загально визнана політика протекціонізму (меркантилізму), орієнтована на захист національного товаровиробника. При цьому протекціонізм диференціюють за галузями в залежності від ступеня їхньої конкурентоспроможності.

Головна особливість сучасного етапу розвитку міжнародного поділу праці полягає у зростаючій інтернаціоналізації та глобалізації світового господарства. Проста сукупність національних економік переростає в єдину світову систему господарства.

Міжнародний поділ праці стає провідним чинником зростання. Трансформується його зміст і форми.

За зростанням рівня міжнародної інтеграції розрізняють: 1) зони вільної торгівлі; 2) митні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи; 5) повні політичні союзи.

За світовими стандартами наукоємкою і високотехнологічною вважають продукцію, у вартості якої витрати на науково-дослідні й конструкторські роботи складають не менше 3,5%.

У сучасному міжнародному поділі праці дедалі більшу роль відіграють транснаціональні корпорації (ТНК), які здійснюють переміщення між різними країнами так званих внутрішньофірмових потоків товарів і послуг. На даний час такі потоки становлять уже 70 % загальних обсягів міжнародних переміщень товарів і послуг.

У міжнародній торгівлі зростає роль Світової організації торгівлі (СОТ), яка до 1993 р. називалася ГАТТ (Генеральна угода про тарифи і торгівлю). Наша країна стала членом СОТ у 2008 р.

Міжнародний поділ праці розвивається в умовах надзвичайно високої нерівномірності соціально-економічного розвитку різних країн і регіонів. Чимало слаборозвинених країн

залишаються поза міжнародним поділом праці.

Питання та завдання для поточного самоконтролю

1. *Що являє собою поділ праці? Поясніть його характерні риси.*
2. *Хто і в який час досліджував поділ праці?*
3. *Розкрийте загальний зміст СПП та ТПП.*
4. *Які суб'єкти виробництва формують систему СПП?*
5. *Поясніть принцип абсолютних переваг.*
6. *Розкрийте принцип відносних переваг ТПП.*
7. *Як визначають економічну вигоду (ефективність) ТПП?*
8. *Назвіть основні особливості сучасних умов щодо розвитку міжнародного поділу праці.*

Розділ VII

СУСПІЛЬНА І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА

- 7.1. *Форми суспільної організації виробництва*
- 7.2. *Форми територіальної організації виробництва*
- 7.3. *Територіальна організація промислового виробництва*
- 7.4. *Галузеве і територіальне управління господарством*

7.1. Форми суспільної організації виробництва

Суспільний поділ праці зумовлює форми суспільної організації виробництва (СОВ) так само, як територіальний поділ праці визначає форми територіальної організації виробництва.

Традиційно розрізняли чотири форми СОВ — концентрацію, спеціалізацію, кооперування та комбінування виробництва (О. Ю. Пробст, 1962). Нині цей перелік доповнює диверсифікація, агломерування, комплексування та кластеризація виробництв.

Концентрація виробництва — процес зосередження чимраз більших обсягів виробництва продукції даного виду на великих підприємствах. Кількісна концентрація відбувається за рахунок розширення технологічного парку, при цьому продуктивність одиничних агрегатів (верстатів, ліній, конвеєрів) залишається незмінною. Якісна концентрація відбувається шляхом заміни застарілого обладнання — верстатів, машин, агрегатів, ліній —

новим, більш продуктивним. Кількісну концентрацію називають екстенсивною, якісну — інтенсивною.

Концентрація виробництва — історична категорія. Кожний вид виробництва має свій поріг концентрації, за межами якого зосередження виробництва технологічно неможливе чи економічно недоцільне, і цей поріг з часом може зростати.

Спеціалізація виробництва означає орієнтацію кожного підприємства на випуск однорідної та однотипної продукції. Спеціалізація проявляється в тому, що працівники виконують тільки певні операції, які з'явилися як результат поділу праці. Результатом спеціалізації буде обмін діяльністю, тобто обмін продукцією, яку випускають підприємства. Зв'язки між підприємствами стають тіснішими в результаті спеціалізації. З розвитком продуктивних сил форми спеціалізації змінюються від предметної до подетальної та постадійної (технологічної) спеціалізації.

Економічні вигоди концентрації та спеціалізації зумовлені перевагами масового та спеціалізованого виробництва.

Кооперування виробництва являє собою інтеграцію спеціалізованих підприємств, які передають окремі деталі, вузли й агрегати на інші — збиральні підприємства для випуску кінцевої продукції. Кооперація немислима без спеціалізації так само, як і спеціалізація без кооперації. Це дві нерозривні складові єдиного процесу виробництва.

Кооперація, як і спеціалізація, може бути предметною, подетальною та постадійною (технологічною).

Комбінування — така форма СОВ, за якої на одному підприємстві зосереджують різні види виробництва, різні технологічні процеси, з метою повної й комплексної переробки вихідної сировини. Комбінування різних виробництв і технологій здійснюється за схемами послідовної, паралельної чи змішаної переробки вихідної сировини.

Підприємства, що користуються комбінуванням, називають комбінатами. Комбінати поширені в металургійній, нафтохімічній, текстильній, харчовій, деревообробній, гірничодобувній індустрії, де пануючою формою підприємства з виробництва продукції є комбінати.

Диверсифікація виробництва — це процес його якісного та кількісного подрібнення з метою набуття ним більшої

маневреності та пристосування до динамічного попиту й ринкової кон'юнктури. Диверсифікація виробництва підвищує конкурентоспроможність великих підприємств, що мають високу інерційність своїх спеціалізованих і масових виробництв. Диверсифікація протистоїть однобічній концентрації й спеціалізації виробництв.

Агломерація виробництв — це процес територіального зосередження підприємств на основі спільної виробничої та соціальної інфраструктури. У світі поширені так звані індустріальні парки, що являють собою інфраструктурно підготовлені ділянки, що їх здають в оренду (чи продають) різним підприємцям.

Комплексування виробництв — це така форма СОВ, за якої між різними підприємствами встановлюють прямі виробничі та технологічні зв'язки. Особливо значний ефект дає комплексування територіально близьких агломерованих підприємств.

Кластеризація виробництв — це своєрідна друга фаза комплексування, за якої між різними підприємствами встановлюють не лише виробничо-технологічні зв'язки, але й зв'язки організаційно-економічні, зокрема з ділових послуг (консалтингові, кредитно-страхові, лізингові, венчурні), з маркетингу та менеджменту.

Форми суспільної організації виробництва — це механізми реалізації економічних вигод суспільного поділу праці.

7.2 Форми територіальної організації виробництва

Територіальний поділ праці визначає загальний характер розміщення виробництва та форми його територіальної організації.

У найбільш загальній формі розрізняють такі форми розміщення виробництва:

- 1) одиничне розміщення, розміщення окремих підприємств;
- 2) групове (агломероване) розміщення;
- 3) комплексне розміщення;
- 4) виробничі кластери.

Розміщення окремих підприємств являє собою галузевий підхід до територіальної організації виробництва й орієнтоване на мінімальні зведені витрати.

Приведені витрати об'єднують вартість будівництва (капітальні витрати) та вартість поточних витрат функціонування підприємства (експлуатаційні витрати) у річному розрахунку. Для цього капітальні витрати ділять на час окупності — приводять до річного нормативу.

Групове розміщення підприємств являє собою вже міжгалузевий (народногосподарський) підхід до територіальної організації виробництва і орієнтується на економію витрат за рахунок створення спільної для групи підприємств виробничої інфраструктури. Виробничі зв'язки між підприємствами за цим підходом не розглядають.

Комплексне розміщення виробництва являє собою ще один підхід до міжгалузевої (народногосподарської) територіальної організації виробництва, за яким компактна група підприємств орієнтована на спільну виробничу інфраструктуру, і підприємства підбираються в такий спосіб, щоб між ними можна було встановити прямі виробничі або технологічні зв'язки.

Комплексне розміщення виробництва зберігає економічний ефект групового розміщення (за рахунок єдиної виробничої інфраструктури) і додає новий ефект комплексування — економію витрат за рахунок прямих виробничих і технологічних зв'язків.

Виробничі кластери (кластери виробництв) — нова форма територіальної організації виробництва, орієнтована на спільне використання групою підприємств єдиної виробничої та соціальної інфраструктури, прямих виробничих і технологічних зв'язків і розвиненої системи ринкової інфраструктури — маркетингу й менеджменту, інвестиційно-інноваційної діяльності, науково-технічного та кредитно-фінансового обслуговування та ін.

Протягом радянського часу одиничне розміщення набуло масового поширення з часів індустріалізації (1930-ті роки), групове розміщення — з 1960-х, а комплексне розміщення — з 1970-х років. Відповідно змінювалися принципи і критерії

територіальної організації виробництва — від суто галузевих до між- і надгалузевих та народногосподарських.

Протягом 1970 -1980-х років у вітчизняній економіці набула поширення концепція територіальних виробничих комплексів (ТВК), за якою принципи комплексування поширювались на крупні територіальні одиниці (регіони), господарство яких орієнтувалось на створення єдиного ТВК.

Сучасна концепція кластерної організації виробництва являє собою подальший розвиток комплексного розміщення виробництва. У кластерах поряд з прямими виробничими зв'язками, характерними для комплексів, обов'язкові також і зв'язки ринково-сервісної інфраструктури — маркетингові, інноваційні, інвестиційні, кредитно-фінансові та ін.

Підприємства за їх прив'язкою до населених пунктів та мережі інфраструктури утворюють такі форми територіальної організації виробництва: точкові, вузлові, лінійні, кущові.

Галузі, орієнтовані на освоєння природних ресурсів, мають переважно ареальну форму територіальної організації (промислові райони, зони та ін.).

Галузі первинного сектору економіки — сільське і лісове господарство, мисливство та рибальство, добувна індустрія — мають переважно ареальну форму територіальної організації.

Галузі вторинного сектору (обробна промисловість) мають такі форми територіальної організації, як промислові пункти, центри, вузли, кущі.

З появою транснаціональних корпорацій (ТНК) принципи територіальної організації виробництва зазнають радикальних змін. Могутні ТНК переступають своїми структурними підрозділами національні кордони і шукають економічні вигоди на рівні міжнародного поділу праці (дешеві природні ресурси, дешева робоча сила, нерозвинене екологічне законодавство та інші переваги).

7.3. Територіальна організація промислового виробництва

Суспільна географія розглядає промислове виробництво і за розміщенням окремих підприємств (їх прив'язкою до конкретної території), і за їх територіальною організацією, тобто за просторовими групуваннями та поєднаннями.

Територіальна організація промисловості — складне, ієрархічне (багаторівневе) системно-структурне поняття, що оперує окремими підприємствами та їх різноманітними комбінаціями й поєднаннями.

У вітчизняній географії виокремлювали такі форми територіальної організації промисловості: представляли так: промислові пункти; промислові центри; промислові кущі; промислові вузли; промислові агломерації; промислові райони.

Докладна систематика форм територіальної організації (територіальної структури) промисловості розроблена С. І. Іщуком (2003 р.), яку він називає територіальною структурою промисловості та виділяє:

1. Прості елементи ТС:
 - Галузевий промисловий пункт;
 - Галузевий промисловий центр;
 - Багатогалузевий промисловий центр.
2. Складні галузеві елементи ТС:
 - Галузевий спеціалізований промисловий куш;
 - Галузевий спеціалізований промисловий район;
 - Галузева спеціалізована зона.
3. Складні інтегральні (міжгалузеві) елементи ТС:
 - Промисловий вузол;
 - Промислова агломерація;
 - Багатогалузевий промисловий регіон.

Ще один підхід до класифікації форм територіальної організації промисловості користується сукупністю таких ознак:

- 1) за рівнями територіального поділу праці — локальним, мікро- та субрегіональним, регіональним;
- 2) за кількістю підприємств — одинична та групова форми;
- 3) за характером взаємозв'язків між ними — зв'язки інфраструктурні, технологічні, виробничі, сервісно-ринкової інфраструктури;
- 4) за наявністю / відсутністю центрального виробничого ядра.

7.4 . Галузеве і територіальне управління господарством

Централізована (неринкова) економіка має дві альтернативні моделі управління — галузеву та територіальну. Галузеву модель називають управлінням по вертикалі або управлінською вертикаллю, територіальну — управлінням по горизонталі.

Радянська економіка кількаразово користувалась обома схемами управління:

- I— територіальне управління 1921 - 1929 років;
- II— галузева схема управління 1929 - 1957 років;
- III— територіальне управління 1957 - 1965 років;
- IV— галузеве управління 1965 - 1991 років.

Усі спроби поєднати принципи галузевого й територіального управління в одній схемі виявились невдалими. Галузева й територіальна моделі управління мають свої переваги й недоліки.

Головна перевага галузевого управління — можливість керувати розвитком кожної галузі, головні його недоліки — відомчі бар'єри, зустрічні перевезення, труднощі міжгалузевої кооперації, розпорошене відомче управління регіонами.

Головна перевага територіального управління — наявність у кожному регіоні господаря єдиної економічної влади, широкі можливості розвитку території. Водночас у цій схемі відсутні органи управління кожною окремою галуззю.

Пострадянські країни значною мірою зберігають схему галузевого управління і разом з тим переходять до так званого функціонального управління — управління за міжгалузевими комплексами і укрупненими групами галузей.

У ринковій економіці державне управління поширюється лише на державний сектор (близько 8 - 30 % ВВП), а для недержавного сектору визначає нормативно-правову базу його функціонування без прямого втручання в діяльність підприємств.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Який чинник породжує форми суспільної організації виробництва (СОВ)?

2. Що являє собою процес концентрації виробництва? У яких формах він реалізується?

3. Дайте визначення спеціалізації як форми СОВ. Наведіть приклади широкої та вузької спеціалізації виробництва, поясніть термін «вузька спеціалізація».

4. Поясніть економічний ефект виробництва, пов'язаний з його концентрацією та спеціалізацією.

5. Охарактеризуйте форми територіальної організації промисловості розроблені С. І. Іщуком (2003 р.)

Розділ VIII

ГОСПОДАРСТВО. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

- 8.1. Потреби та інтереси населення.
- 8.2. Господарство. Економічна система.
- 8.3. Світові економічні системи.
- 8.4. Національна економіка та її показники.

8.1. Потреби та інтереси населення

Інтереси — усвідомлені потреби й умови існування окремих суб'єктів суспільства від окремих індивідів, соціальних груп до територіальних громад і суспільства в цілому.

Духовний світ керується законом інтересу так само, як світ фізичний підкоряється законові руху (К. А. Гельвецій, XVIII ст).

Кожна людина є носієм різних інтересів — особистих, групових (колективних), громадських (суспільних).

Одна з головних проблем суспільно-історичного розвитку — поєднання інтересів індивідуальних і громадських (суспільних), приватних і загальнодержавних.

Потреби — це відчуття нестачі в чомусь, у певних речах, що здатні задовольнити це відчуття. Різноманітність потреб зумовлюється такими факторами, як вікові особливості, кліматичні умови, належність до статі, особисті смаки.

У найбільш загальній формі потреби людей поділяють на матеріальні, духовні та соціальні.

Особисті потреби людини ранжовані за більшою-меншою необхідністю так (за А. Маслоу): 1) фізіологічні; 2) самозбереження; 3) соціальні; 4) повага; 5) самоутвердження.

Виділяють також інші види потреб за такими ознаками:

- 1) за відтворенням людини: матеріальні, духовні;
- 2) за рівнем розвитку потреб: базові, пов'язані з розвитком цивілізації;
- 3) за способом задоволення: індивідуальні, колективні;
- 4) за терміном задоволення: поточні, перспективні.

Суспільний розвиток — це невпинне зростання чимраз нових потреб, зумовлених більш високими вимогами щодо якості життя.

Розрізняють три найбільш загальні етапи розвитку потреб: 1) орієнтація на задоволення матеріальних потреб (до середини ХХ ст.); 2) орієнтація на соціальні потреби за умови достатнього задоволення матеріальних потреб (1950 - 1970 - ті рр.); 3) орієнтація на задоволення духовних потреб за умови високого рівня забезпечення матеріальних і соціальних потреб (з 1980 - х років).

Для задоволення зростаючих потреб населення виник новий вид діяльності — маркетинг, який вивчає тенденції історичних змін інтересів і потреб населення, прогнозує їх подальший розвиток і розробляє методи й механізми забезпечення потреб.

В умовах ринкової економіки «невидима рука» ринку (за А. Смітом) поєднує і регулює інтереси індивідуальні і громадські, приватні і суспільні: кожен виробник хоче продати свій товар чи послугу якнайдорожче, а споживач намагається купити їх якнайдешевше; ринкові механізми знов і знов регулюють рівновагу попиту й пропозиції.

Історію людства пронизує протистояння: індивідуальне — соціальне, особисте — громадське, приватне — державне. У різних країнах і у різний час співвідношення таких чинників було різним. На даний час незаперечну перемогу дістала ринкова модель, за якої приватний інтерес домінує над державним.

Ідея соціальної рівності не може мати абсолютного вираження й має на меті недопущення кричущої нерівності людей, регіонів і країн.

8.2 Господарство. Економічна система

Господарство — форма організації життєдіяльності людей. Господарська діяльність — це доцільна діяльність людей з виробництва матеріальних благ і послуг, спрямована на задоволення власних потреб.

Господарську діяльність поділяють на чотири стадії: а) виробництво; б) розподіл; в) обмін; г) споживання.

Сукупність організаційних форм і механізмів, що забезпечує виробництво товарів і послуг, називають економічною системою.

Економічну систему формують різноманітні економічні відносини між учасниками суспільного виробництва.

Економічну систему характеризують за такими підрозділами: I — продуктивні сили; II — виробничі відносини; III — складові суспільного виробництва; IV — критерії суспільного виробництва.

Суспільні продуктивні сили складаються з засобів виробництва (засоби та знаряддя праці) і предметів праці (сировина, матеріали, енергоносії).

Виробничу інфраструктуру вважають пасивною частиною засобів виробництва; активну частину становлять засоби та знаряддя праці.

Головною складовою продуктивних сил виступає людина та її праця.

У сільському господарстві головним засобом виробництва є земля.

Виробничі відносини охоплюють відносини власності (соціально-економічні відносини), а також організаційно-економічні та тех-ніко-економічні форми виробничої діяльності.

Серед складових суспільного виробництва особливу роль відіграють ресурси виробництва, серед яких земля, праця, капітал, підприємницька діяльність.

Різним видам виробничих ресурсів відповідають різні форми доходу: земля забезпечує рентний дохід (ренту), праця — заробітну плату; капітал — банківський відсоток (маржу), підприємницька діяльність — прибуток. Різні форми доходу називають факторами виробництва.

Економічна теорія — наука про вибір найкращого поєднання наявних ресурсів виробництва та економічної діяльності людей. При цьому ресурси виробництва завжди обмежені, а людські потреби практично необмежені.

Економічна система — це своєрідна конституція господарства, це сукупність правил і механізмів функціонування виробництва, розподілу, обміну і споживання, що діє в країні.

8.3. Світові економічні системи

Кожна країна вирізняється певними особливостями свого господарства. Враховуючи велике різноманіття національних економік,

слід разом з тим систематизувати та класифікувати економічні системи.

З античних часів людство шукає ідеальну форму суспільного життя та економічну систему. На даний час загально визнані переваги ринкової системи.

У найбільш загальному розумінні розрізняють дві світові соціально-економічні системи — капіталістичну (ринкову, з добровільною співпрацею індивідів) та командну (централізовано-державну з примусовою працею).

У світовій економічній історії розрізняють такі основні форми суспільного господарства: 1) натуральна (нетоварна); 2) ринкова (товарна); 3) адміністративно-командна (планово-директивна чи нормативна).

Сучасні економісти розрізняють такі типи економічних систем:

- Традиційна економічна система притаманна найменш розвинутим країнам і характеризується розвинутим натуральним господарством, підпорядкуванням економіки традиціям та звичаям народу. В цій економічній системі населення займається сільським господарством, рибальством та мисливством. Оскільки продуктів виробляється мало, то більшість людей існує на межі виживання.
- Ринкова економічна система — відрізняється переважанням приватної власності, їй властивий механізм саморегулювання, тобто ціни на ринку складаються як результат взаємодії попиту та пропозиції. У ринковій системі головною фігурою виступає споживач товарів і послуг. Основними принципами даної економічної системи є: економічна свобода, конкуренція та саморегулювання ринку.
- Командно-адміністративна (планова) система, для якої характерні переважаюча державна власність, високий рівень централізації економіки та тотальне планування. Основними принципами даної економічної системи : централізація управління економікою, ієрархія, зрівнялівка доходів.

- Змішана економічна система. Для даної економічної системи характерними будуть як ознаки ринкової економічної системи, так і держаного регулювання. У наш час змішана економічна система характерною для всіх розвинутих країн. Функції, які виконує держава в даній економічній системі, це правова, виробництво суспільних благ, боротьба з негативними стихійними наслідками, розподіл доходів та стабілізація економіки.
- Перехідна економіка. Даний тип економіки характерний для країн, які раніше мали командну економіку. З початку 90-х років ХХ століття здійснюють перехід до ринку. Країни перехідної економіки змушені в процесі перетворень виконувати такі завдання, як роздержавлення економіки, приватизація власності, структурна перебудова, створення ринкової інфраструктури.

У складі систем ринкової та змішаної економіки додатково виділяють різні типи та моделі економічних систем чи підсистем.

8.4. Національна економіка та її показники

Господарство окремої країни називають національною економікою. Суб'єктами національної економіки є господарські одиниці (1); домашні господарства (2); держава (3).

Національна економіка поділяється на державний і приватний сектори.

Господарські одиниці (господарські організації) — підприємства, фірми, установи, заклади і т.д., що здійснюють виробництво товарів чи послуг для інших господарських одиниць та населення. Складовими господарської одиниці є: а) засоби виробництва; б) робоча сила; в) інфраструктурні та комунікативні мережі; г) виробнича екологічна система; д) управління.

Сукупність усіх благ, що їх має у своєму розпорядженні країна, називають національним багатством.

Головними макроекономічними показниками національних економік слугують валовий внутрішній продукт (ВВП) і валовий національний продукт (ВНП). Традиційні для

радянської економіки показники валового суспільного продукту (ВСП) та національного доходу виявилися методологічно неправильними, такими, що допускають повторний, кількаразовий залік однієї і тієї ж продукції.

Існують два способи розрахунку ВВП:

- ВВП за витратами = Споживчі витрати + Державні витрати + Інвестиційні витрати + Чистий експорт (СВ+ДВ+ІВ+ЧЕ).
- ВВП за доходами = Амортизація + (Непрямі податки – Субсидії підприємствам) + Заробітна плата + Рента + Процент + Прибуток.

Для порівняння рівнів економічного розвитку окремих країн і регіонів користуються душовими показниками ВВП та ВНП.

До інших показників системи національних рахунків належать ЧНП – Чистий національний продукт, НД – національний доход та деякі інші.

- ЧНП = ВВП – А, де А – амортизація. Чистий національний продукт відображає новостворену чисту вартість товарів та послуг за вирахуванням вартості використаних засобів виробництва.
- НД = Заробітна плата + рента + Процент + Прибуток. Національний доход відображає прибуток, який отримують власники наданих ресурсів.
- НД = ЧНП – непрямі податки.

Світова статистика для всіх країн обчислює індекс бідності, головними характеристиками якого є рівень безробіття та інфляція.

З 1990 року для всіх країн за статистикою ООН обчислюють індекси людського (гуманітарного) розвитку.

Рівень соціального розвитку країн і регіонів оцінюють за показниками якості життя населення.

Економічну свободу країн оцінюють за ступенем лібералізації національних економік, за мірою їх відкритості світовій торгівлі.

Ступінь політичної свободи країн визначають за рівнем її демократизації, за можливостями участі населення в політичних процесах.

Питання та завдання для самоконтролю :

1. Поясніть роль і місце у суспільній географії поняття «інтереси».
2. Наведіть приклади інтересів індивідуальних, групових, громадських, суспільних.
3. Обґрунтуйте приклади поєднання в кожній окремій людині інтересів особистих, колективних та громадських.
4. Яким було співвідношення інтересів особистих і громадських у колишньому СРСР?
5. Охарактеризуйте зміст людських потреб:
а) матеріальних; б) духовних; в) соціальних.
6. Як ранжував особисті потреби А. Маслоу за ступенем більшої чи меншої необхідності ?
7. Вкажіть основні типи економічних систем.
8. Поясніть способи розрахунку ВВП та інших економічних показників.

Розділ ІХ

СТРУКТУРА ТА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

- 9.1. Структура господарства: зміст поняття.
- 9.2. Структура господарства: основні економічні пропорції.
- 9.3. Галузева структура господарства.
- 9.4. Структурування господарства за видами економічної діяльності.
- 9.5. Міжгалузеві комплекси. Функціонально-галузева структура господарства.
- 9.6. Спеціалізація господарства.

9.1. Структура господарства: зміст поняття

Структура господарства — головна характеристика економіки країни, регіону, міста. Прогресивна,

високотехнологічна структура господарства являє собою основу високого рівня економіки, і навпаки — застаріла й розбалансована структура економіки є першопричиною її відставання.

Структура господарства характеризує склад і співвідношення складових частин господарства, а саме: сфер, економічних секторів, підрозділів, міжгалузевих комплексів, груп галузей, галузей, видів виробництв, видів економічної діяльності.

Структура господарства представляє будову економіки за її складовими — видами економічної діяльності, галузями та виробництвами.

Структуру господарства аналізують і оцінюють за головними народногосподарськими пропорціями, тобто за співвідношенням сфер, секторів, підрозділів господарства, міжгалузевих комплексів, груп галузей, галузей, видів виробництв, видів економічної діяльності взагалі.

Загальноприйнятої, ідеальної структури господарства не існує. Тому наявну структуру економіки країни, регіону, міста оцінюють методом порівняння з більш і менш розвиненими країнами, регіонами та містами відповідно.

Кожна галузь проходить різні фази свого розвитку — зародження, зростання, розквіту, занепаду, відмирання. Останні фази зумовлені кризовою ситуацією, яку називають структурною кризою, тобто економічною кризою, зумовленою відмиранням застарілої галузі.

Кожна країна (регіон, місто) повинна постійно вдосконалювати структуру свого господарства відповідно до розвитку науки і техніки, регулярно модернізувати її.

9.2. Структура господарства: основні економічні пропорції

Пропорції між структурними складовими економіки визначають її головні переваги й недоліки.

В узагальненій структурі економіки визначальні поєднання та співвідношення двох головних сфер господарства, які називають по-різному:

- у вітчизняній економіці — виробнича та невиробнича сфера;
- у світовій економіці — матеріальне та нематеріальне (духовне) виробництво;
- у загальних оглядах — виробнича сфера та сфера послуг.

Сфера послуг займає проміжне положення між матеріальним і нематеріальним виробництвом і включає, відповідно, виробництво і матеріальних, і нематеріальних (духовних) послуг.

Частка сфери послуг у найбільш розвинутих країнах сягає вже 70-75 % і продовжує зростати, а кількість населення у виробничій сфері становила 25-30 %. В Україні донедавна співвідношення частки зайнятих у виробничій-невиробничій сферах було діаметрально протилежним. На сьогоднішньому етапі ситуація змінюється на користь невиробничої сфери.

За споживчим призначенням виробленої продукції та послуг розрізняють чотири відтворювальних сектори економіки: 1) особистого споживання; 2) інноваційно-інвестиційний; 3) паливно-сировинний; 4) сектор обігу й управління.

За послідовністю видобудування первинної продукції, її переробки та обслуговування економіку поділяють на сектори — первинний, вторинний, третинний, четвертинний.

Переваження у структурі господарства первинного-вторинного секторів — ознака відсталої економіки, і навпаки — висока частка третинного-четвертинного секторів — ознака сучасної, прогресивної структури господарства.

Рівень розвитку окремих галузей і господарства в цілому оцінюють за поширеними технологічними укладами та за якісними рівнями технологій.

У структурі економіки принципово важливі співвідношення інвестиційного та споживчого комплексів, яке визначають за співвідношенням важкої та легкої індустрії або ж за відношенням галузей групи А (виробництво засобів виробництва) та групи Б (виробництво предметів споживання).

Коефіцієнт структури господарства — співвідношення групи А і Б, за радянських часів був завищений аж до 3 (проти світової

норми 0,5), що спричинило в країні тотальний товарний дефіцит.

За співвідношенням часток промисловості та сільського господарства загальну структуру економіки країни чи регіону визначають як індустріальну (1), індустріально-аграрну (2), аграрно-індустріальну (3), аграрну (4).

Ознакою прогресивної структури господарства є висока частка галузей науково-технічного прогресу (НТП), а також новітніх (високих) технологій.

9.3. Галузева структура господарства

У вітчизняній економіці з радянських часів набула поширення галузева структура господарства.

Галузі як одиниці систематики підприємств і виробництв не мали чітких критеріїв і в переважній більшості орієнтувалися на проблеми управління.

Загальний класифікатор галузей народного господарства, успадкований з радянських часів, діяв до 1 липня 1997 р., коли українська статистика була переведена на європейську систематику видів економічної діяльності.

Галузева структура господарства ієрархічна та багаторівнева. Вона поділяє економіку на сфери й підсфери, галузі народного господарства, укрупнені (комплексні) галузі, прості галузі, підгалузі та види виробництва.

За галузевою системою господарство поділяють на виробничу та невиробничу сферу, що не відповідає світовому поділу економіки на матеріальне та нематеріальне (духовне) виробництво.

Радянські економісти були переконані, що національний доход формується лише в галузях виробничої сфери, а невиробнича сфера — це сфера «прощання».

Статистика України виділяла у складі промисловості 16 укрупнених (комплексних) галузей, які надалі поділялись на галузі й підгалузі промисловості. Такий підхід багато в чому зберігається у структурні управління й нині.

Галузі промисловості поділяють на добувні й обробні (галузі первинної та вторинної обробки). Промисловість часто

поділяють на три великі групи галузей: харчову, легку й важку індустрію.

Промисловість як галузь народного господарства поділяють на укрупнені або комплексні галузі (електроенергетика, паливна промисловість, чорна і кольорова металургія і т.д.).

Галузева структура сільського господарства представлена двома укрупненими (комплексними) галузями — рослинництвом і тваринництвом, у складі яких галузі, підгалузі та напрямки виробництва.

Транспорт як галузь народного господарства поділений на п'ять укрупнених (комплексних) галузей: транспорт загального користування, промисловий залізничний транспорт, відомчий транспорт, трубопровідний транспорт, шляхи сполучення загального користування.

9.4. Структурування господарства за видами економічної діяльності

3 липня 1997 р. Україна перейшла на європейську систему статистики за видами економічної діяльності.

Економічна діяльність — це процес поєднання дій, які дають змогу одержувати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності об'єднує ресурси — устаткування та обладнання, технології, робоча сила, сировина та матеріали, для створення певної продукції та надання послуг.

Види економічної діяльності дуже неоднорідні. Вони можуть бути простими (з одним видом виробництва) і дуже складними, такими що об'єднують десятки і сотні різних виробництв.

Види економічної діяльності класифікують за секціями, підсекціями, розділами, групами, класами та підкласами, що мають відповідні шифри та коди.

Види економічної діяльності об'єднують у кілька секторів — первинний (добувні види), вторинний (переробні), третинний (послуги).

У складі промислового виробництва три секції: С — добувна промисловість; Д — обробна промисловість; Е — виробництво електроенергії, газу та води.

Сільське і лісове господарство утворюють секцію А, поділену на розділи, групи, класи і підкласи.

Транспорт і зв'язок утворюють секцію I, рубриковану на розділи, групи та класи.

9.5. Міжгалузеві комплекси. Функціонально-галузева структура господарства

Галузева класифікація господарської діяльності переживає певну кризу: вона формувалась, виходячи з практичних запитів, не має єдиної основи щодо своєї систематики і на даний час стала настільки громіздкою, що галузеве управління за схемою «одна галузь — один міністр» стало неможливим.

Природним розвитком галузевої класифікації стала концепція міжгалузевих комплексів, за якою об'єктами управління повинні бути не самі галузі, а їх певні угруповання — міжгалузеві комплекси.

Міжгалузевий комплекс (МГК) — це сукупність галузей і видів економічної діяльності, що об'єднані спільним народногосподарським завданням (виконують загальну народногосподарську функцію), тісно пов'язані та взаємозумовлені у своєму розвитку і потребують єдиного — цільового й комплексного планування та управління.

Міжгалузеві комплекси почали формуватись у вітчизняній економіці протягом 1960—1970-х років (військово-промисловий, агропромисловий, паливно-енергетичний та ін. комплекси).

Міжгалузеві комплекси мають багаторівневу (ієрархічну) складну й розгалужену структуру.

Недоліком МГК як одиниць систематики виробництва є їх перекриття. Водночас накладання та перекриття різних МГК в окремому регіоні (країні) є ознакою комплексності розвитку господарства.

Відомі спроби представити структуру господарства країни чи регіону за МГК. Як приклад наводимо структуру народного господарства за міжгалузевими комплексами, розроблену Е. Горбуновим (1982):

Соціальна сфера:

- продовольчий МГК;
- виробництво товарів широкого споживання;
- соціально-побутова інфраструктура;

- духовне виробництво.

Виробнича сфера:

- паливно-енергетичний МГК;
- матеріально-виробничий;
- машинобудівний;
- аграрно-сировинний;
- будівельний;
- геолого-розвідувальний;
- МГК виробничої інфраструктури;
- зовнішньо-торговельний;
- фінансів і кредитів;
- МГК управління;
- МГК науки та наукового обслуговування.

9.6. Спеціалізація господарства

Спеціалізація господарства — одна з головних характеристик економіки країни, регіону, міста, що визначає її господарські функції, роль і місце в системі територіального поділу праці.

Галузі спеціалізації звичайно визначають для сфери матеріального виробництва, а народногосподарські функції — для сфери послуг. У загальному розумінні «галузі спеціалізації» та «господарські функції» є синонімами.

Галузі спеціалізації (чи головні види економічної діяльності) представляють економічний профіль господарських комплексів різних рангів (країна, регіон, місто).

Галузі (види економічної діяльності) у господарському комплексі можуть бути спеціалізуючими й неспеціалізуючими — допоміжними та обслуговуючими.

Для господарських комплексів міст галузі (види економічної діяльності) поділяють на містоутворюючі (такі, що обслуговують зовнішні зв'язки міської економіки) та містообслуговуючі, що задовольняють потреби населення міста.

Галузі спеціалізації демонструють участь господарських комплексів країн, регіонів, міст у територіальному поділі праці різних рівнів — міжнародному, національному, регіональному, мікрорегіональному.

Методики визначення галузей (видів економічної діяльності) спеціалізації розроблені недостатньо. У більшості випадків галузі спеціалізації визначають «на око».

За традиційними підходами галузі спеціалізації визначають за їх найбільшими частками у структурі промисловості за такими показниками: 1) обсяги виробництва; 2) вартість основних фондів; 3) чисельність працівників.

За новими підходами галузі спеціалізації визначають методами коефіцієнтів, які показують співвідношення галузей господарських комплексів відносно нижчих та відносно вищих рангів: місто — регіон; регіон — країна; країна — світове господарство.

Найбільш поширені на даний час коефіцієнти душевого виробництва та локалізації.

Коефіцієнт душевого виробництва (Кд) обчислюється за відношенням:

$$K_d = P_g : P_n,$$

де P_g — частка галузі регіону у складі галузі країни (%); P_n — частка населення в загальному складі населення країни (%).

Коефіцієнт локалізації (Кл) обчислюють як

$$K_l = C_p : C_k,$$

де C_p — частка галузі в загальному промисловому виробництві регіону, C_k — частка цієї ж галузі у промисловому виробництві країни.

Питання та завдання для самоконтролю :

1. Поясніть зміст і функції поняття «структура господарства». Дайте його визначення.

2. Покажіть залежність рівня соціально-економічного розвитку країни (регіону, міста) від ступеня прогресивності - регресивності структури господарства.

3. Як аналізують і оцінюють структуру господарства?

4. Що являє собою структурна криза? З чим пов'язаний неминучий занепад кожної галузі?

5. Наведіть приклади структурних криз у світовій економіці. Якою мірою вони проявляються в Україні?

6. Охарактеризуйте недоліки та диспропорції сучасної структури господарства України..

Розділ X ГЕОГРАФІЯ ОБСЛУГОВУВАННЯ

- 10.1. Сфера послуг як галузь суспільної географії.
- 10.2. Класифікація послуг і обслуговування.
- 10.3. Теорія центральних місць: принципи територіальної організації сфери послуг.
- 10.4. Територіальна організація обслуговування.

10.1. Сфера послуг як галузь суспільної географії

У світі з другої половини ХХ ст. відбувається «революція послуг», зумовлена стрімким зростанням продуктивності суспільної праці. Дедалі менша частка населення зайнята в матеріальному виробництві й чимраз більше людей зайняті у сфері послуг.

Частка зайнятих у сфері послуг — один із головних показників рівня соціально-економічного розвитку країни. У розвинених країнах вона вже перевищує 70-75 % самодіяльного населення, а у слаборозвинених не сягає й 10-15 %.

Протягом радянського періоду беззастережним пріоритетом у вітчизняній економіці була виробнича сфера. Нині всі пострадянські країни, серед них і Україна, прискореними темпами нарощують сферу послуг.

Інформаційна революція, що охопила весь світ, супроводжується появою якісно нових послуг — інформаційних, науково-технічних, інноваційних, ділових.

Сфера послуг займає стикове положення між матеріальним і нематеріальним виробництвом, але більшою частиною представлена нематеріальними послугами. Саме тому огрублено економіку іноді поділяють на сферу матеріального виробництва та сферу послуг.

Розрізняють послуги: 1) матеріальні — нематеріальні (духовні); 2) особисті — групові — громадські; 3) постійні — регулярні — епізодичні; 4) соціальні — ділові та ін.

Додатково послуги систематизують і за іншими ознаками (В.М. Юрківський, 1989):

- за соціальним значенням: соціально-побутові та соціально-культурні;
- за джерелами фінансування: держбюджетні, муніципальні, підприємницькі, приватні;

- за характером користування: масові, для спеціальних контингентів;
- за регулярністю споживання: послуги кожного дня, регулярні послуги, епізодичні та разові послуги та ін.

Заклади, підприємства і комунікаційні мережі сфери послуг утворюють соціальну інфраструктуру.

Сферу послуг розглядають в економічному (прибутки, рентабельність) та соціальному (забезпеченість послугами населення, порівняний рівень обслуговування) аспектах.

Географія обслуговування — це галузь суспільної географії, що вивчає територіальні відмінності інтересів і потреб населення, ступінь задоволення таких потреб, особливості територіальної організації сфери послуг у різних країнах, регіонах та містах.

За визначенням С.О. Ковальова, географія сери обслуговування — це галузь соціально-економічної (суспільної) географії, яка вивчає територіальні відміни потреб у послугах і рівнів задоволення таких потреб, а також особливостей територіальної організації сфери послуг у цілому та за її окремими галузями в різних природних, соціальних і економічних умовах, стосовно різних форм розселення населення. Предметом географії сфери обслуговування є просторові (територіальні) аспекти її функціонування.

10.2. Класифікація послуг і обслуговування

Систематика людських потреб і класифікація видів обслуговування населення й суспільства в цілому лишаються надзвичайно складною і недостатньо розробленою проблемою.

У радянській економіці переважну більшість видів послуг відносили до так званої невиробничої сфери і вважали, що вони не виробляють національний продукт. Про помилковість таких поглядів свідчить той факт, що багатьох країнах сфера послуг — головне джерело національного доходу.

Сфера послуг займає стикове положення між матеріальним і нематеріальним виробництвом, але більшість видів обслуговування є нематеріальним виробництвом. У деяких схемах сферу послуг ототожнюють з нематеріальним виробництвом і поділяють господарство на дві сфери: матеріальне виробництво — сфера послуг.

У вітчизняному містобудуванні сферу послуг поділяли на 13 функціональних груп (житлово-комунальне господарство, роздрібна торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування і т. д.).

За функціональною класифікацією В. М. Юрковського (1989) послуги поділені на 2 групи (індивідуальне чи громадське споживання) та 17 видів обслуговування, які додатково диференційовані на підвиди й різновиди обслуговування.

У сучасній статистиці України сфера послуг структурована за видами економічної діяльності з поділом на секції, підсекції, розділи, групи, класи та підкласи.

За новою статистикою види послуг уперше виділені в первинному секторі економіки — сільському й лісовому господарстві та мисливстві.

Дванадцять секцій (з кодами від Р до 0) безпосередньо віднесені до сфери послуг і мають складну й розгалужену внутрішню рубрикацію.

10.3. Теорія центральних місць: принципи територіальної організації сфери послуг

В. Кристаллер та А. Льош у 1930— 1940-х роках розробили теорію центральних місць (ТЦМ) як системну організацію центрів обслуговування різних рангів та їхніх зон обслуговування.

Кожний вид послуг має свій поріг обслуговування, який визначається мінімальною кількістю споживачів, що забезпечують рентабельність даного виду послуг, та радіус обслуговування (радіус реалізації послуг) — максимальну відстань, яку погоджується долати клієнт для одержання даної послуги.

Кожний центр обслуговування (центральне місце) формує свою зону обслуговування, в межах якої населення одержує певний набір послуг. Зона обслуговування залежить від порогів та радіусів послуг, що їх надає даний центр.

Послуги ранжують у залежності від масовості та регулярності попиту на них. Послуги, що задовольняють масовий і повсякденний попит, мають малі радіуси обслуговування. Послуги регулярного й

достатньо масового попиту мають середні радіуси, а епізодичні й немасові послуги — великі радіуси обслуговування.

Центри обслуговування ранжують за переліком послуг, які вони надають, та розмірами зон обслуговування: центри найнижчих рангів надають послуги повсякденного попиту й мають мінімальні зони обслуговування; центри обслуговування високих рангів зберігають весь перелік масових послуг і додають до нього все більш і більш вибіркові види обслуговування з відповідним зростанням зон обслуговування.

«Щільне замощення» території можуть дати лише зони обслуговування правильної гексагональної (шестикутної) форми. Отже, всі картографічні моделі ТЦМ являють собою суперпозицію правильних гексагонів.

Принципи ТЦМ пояснюють співвідношення в територіальних системах обслуговування ієрархії центрів обслуговування, переліку видів послуг у центрах різних рангів, зон обслуговування.

Теоретично не повинно бути території поза сферою послуг.

10.4. Територіальна організація обслуговування

Рівень розвитку сфери послуг стає одним з головних показників якості життя та соціально-економічного добробуту.

Сукупність підприємств і закладів обслуговування утворює мережу обслуговування, яку називають також соціальною інфраструктурою.

Мережу обслуговування певної території, складену центрами обслуговування різних рангів та їхніми зонами обслуговування, називають територіальними системами обслуговування (послуг).

На відміну від підприємств матеріального виробництва, у розміщенні яких необхідно враховувати різноманітні чинники, заклади обслуговування орієнтуються у своєму розміщенні переважно на споживача.

У радянській економіці розвиток сфери послуг базувався на нормативах обслуговування, зівставно з наявним населенням. Теоретичні засади раціонального розміщення підприємств сфери послуг та їх територіальних систем практично лишалися невідомими.

Теоретичною основою раціональної територіальної організації виступає теорія центральних місць (ТЦМ).

У великих містах з їх значною концентрацією населення територіальні системи обслуговування звичайно ущільнені, «спресовані» і «деформовані» порівняно з теоретичною моделлю ТЦМ. У сільській місцевості територіальна система обслуговування більшою мірою відповідає своїй теоретичній моделі. У містах загальноосвітні школи за нормативами мають 500-метровий радіус обслуговування, а в сільській місцевості — 3 км. Центри обслуговування у сільській місцевості чітко локалізовані й ранжовані.

У вітчизняному містобудуванні послуги за періодичністю та масовістю попиту на них поділяли на три ступеня, і центри обслуговування відповідно групували за трьома рівнями — нижчим, середнім, вищим. Перший ступінь охоплюють послуги, якими населення користується щоденно, це послуги повсякденного попиту, радіус реалізації яких повинен бути мінімальним — не більше 500 метрів віддалі. До другого ступеня віднесені послуги, якими населення користується періодично, але регулярно. Радіус реалізації таких послуг зростає до 1200 метрів. До таких закладів відносять торгові центри, поштові відділки, поліклініки. Третій ступінь — послуги, якими населення користується епізодично, кілька разів на рік (театри, спеціалізовані магазини). Радіус таких послуг максимальний і становить кілька кілометрів.

Свого часу (1974 р.) С. О. Ковальов розробив дев'ятиступінчасту ієрархію центрів обслуговування в колишньому СРСР.

Питання та завдання для самоконтролю :

1. *Що таке визначення сфери послуг? Наведіть її систематизацію.*
2. *Охарактеризуйте особливості класифікації сфери послуг.*
3. *Розкрийте теорію центральних місць, поясніть принципи територіальної організації сфери послуг*
4. *Поясніть особливості територіальної організації обслуговування в Україні.*
- 5.

Розділ XI РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ

- 11.1. Рекреація як вид економічної діяльності.
- 11.2. Рекреаційне господарство як міжгалузевий комплекс.
- 11.3. Рекреаційні ресурси та їх класифікація.
- 11.4. Систематика і класифікація рекреаційно-туристичної діяльності.
- 11.5. Територіальна організація рекреаційного господарства.

11.1. Рекреація як вид економічної діяльності

Рекреаційна географія — відносно молода для вітчизняної географії дисципліна, що перебуває у стадії активного становлення та формування.

Як вузівська дисципліна рекреаційна географія в нашій країні веде відлік від 1974 р. (Сімферопольський та Московський університети).

На перших етапах становлення рекреаційна географія орієнтувалась на вивчення рекреаційних ресурсів. Надалі на передній план вийшли проблеми територіальної організації рекреаційної діяльності та рекреаційної поведінки людей.

Рекреація (відпочинок) — будь-яка діяльність, спрямована на задоволення потреб людини у відпочинку та відновлення її сил.

Туризм, що триває менше доби, називають екскурсією.

На відміну від тимчасового проживання поза межами свого краю туризм реалізує цикл відпочинку — добовий, тижневий, сезонний, річний.

Рекреаційна діяльність — різноманітні дії людей, спрямовані на відновлення власних сил відповідно до стандартів своєї соціокультурної системи.

Надання рекреаційних послуг окремому рекреанту називають туристичним продуктом або туром.

Комплексна туристична послуга (тур) являє собою продукцію туризму.

Туристична індустрія (діяльність) — сукупність різних суб'єктів туристичної діяльності (туристичні фірми, агенції й

оператори, а також готелі, туристичні комплекси, мотелі, пансіонати, підприємства харчування, транспорту, розваг, заклади культури, спорту та ін.), що забезпечують прийом, обслуговування та перевезення туристів.

Туризм — надзвичайно модна, кон'юнктурна і динамічна сфера економіки: нові види і форми туризму приходять на зміну традиційним.

Терміни «рекреація» і «туризм» вживають як синоніми. Разом з тим туризм пов'язаний з активним переміщенням рекреантів, а окремі види рекреації можуть обходитись і без значних переміщень людей.

У Законі України «Про туризм» маємо таке визначення: туризм — тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання з оздоровчою, пізнавальною або професійно-діловою метою без зайняття на новому місці оплачуваної посади. Реальний зміст поняття «туризм» значно ширший.

Туристичні підприємства і заклади представлені різноманітними туристичними фірмами (турфірмами), серед яких: 1) оптові турфірми; 2) роздрібні турагенти та турагенції; 3) туроператори.

11.2. Рекреаційне господарство як міжгалузевий комплекс

Рекреаційне господарство являє собою розгалужений міжгалузевий комплекс, що складається з різноманітних галузей і видів економічної діяльності.

Ключова методологічна проблема рекреаційної географії — структурування рекреаційного господарства за галузями та видами економічної діяльності.

Міжгалузевий рекреаційний комплекс являє собою багаторівневу (ієрархічну) структуру, у складі якої спеціалізовані рекреаційні підкомплекси, види рекреаційної діяльності (рекреаційні кластери), рекреаційні цикли.

Спеціалізовані рекреаційні під комплекси поділяються на курортно-оздоровчий, пізнавально-діловий, спортивний, екологічний, релігійний, розважальний та ін.

Види рекреаційної діяльності (рекреаційні кластери) класифікують на курортно-лікувальний відпочинок, курортно-

оздоровчий відпочинок, спортивно-оздоровчий відпочинок, пізнавальний туризм, історико-етнографічний туризм, історико-культурний туризм, науковий туризм, діловий, торговий туризм, спортивний туризм, ландшафтно-екологічний туризм, релігійний туризм, розважальний туризм.

Рекреаційні цикли — поєднання окремих видів рекреаційного обслуговування і супутніх видів послуг.

Рекреаційна діяльність має багаторівневу організацію і може здійснюватися на різних рівнях — локальному, регіональному, національному, міжнародному.

11.3. Рекреаційні ресурси та їх класифікація

Рекреаційні ресурси — компоненти природного середовища і феномени (об'єкти, явища) соціокультурного характеру, які, завдяки своїм властивостям можуть використовуватися для рекреаційної діяльності.

Рекреаційні ресурси поділяють на природні, природно-антропогенні, історико-культурні.

Рекреаційне середовище включає такі складові: природне середовище; квазіприродне (природно-антропогенне) середовище; культурне середовище; техногенне середовище; соціальне середовище.

Рекреаційне середовище може мати позитивні та негативні характеристики щодо умов рекреаційної діяльності.

Рекреаційна освоєність території — це рівень її підготовленості (природно-екологічної, інфраструктурної, соціокультурної та ін.) до рекреаційної діяльності.

О. О. Бейдик (2001 та ін.) розробив докладну систематику рекреаційних ресурсів за трьома групами: 1) природно-географічні; 2) природно-антропогенні; 3) суспільно-історичні.

Природно-географічні рекреаційно-туристичні ресурси поділяють на ресурси земної поверхні, фауністичні, рослинні, кліматичні, ландшафтні, спелеоресурси, природні уніками, водні ресурси.

Природно-антропогенні рекреаційно-туристичні ресурси (природоохоронні об'єкти) поділяють на ресурси природного походження (заповідники, національні природні парки, заказники,

пам'ятки природи, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, пам'ятки природи) та ресурси антропогенного походження (ботанічні сади, дендропарки, зоопарки, печерні міста, лісопарки, гідропарки, лугопарки).

Серед суспільно-історичних рекреаційно-туристичних ресурсів виділяють архітектурно-історичні пам'ятки (пам'ятки громадської, промислової, культурної, військової архітектури, архітектурні монументи та скульптурні пам'ятки, пам'ятки садово-пракового мистецтва), біосоціальні пам'ятки, що фіксують життєві цикли та знакові події видатних людей (народження, перебування, діяльність, смерть, поховання) та пам'ятки подій (політичних, культурних, екологічних, економічних, конфесійних).

Класифікація рекреаційних ресурсів І. М. Яковенко (2004) розроблена за різними ознаками:

- за цільовим призначенням: ресурси цільового призначення та спеціалізовані;
- за технологією рекреаційного використання: рекреаційно-лікувальні, рекреаційно-оздоровчі, рекреаційно-спортивні, рекреаційно-пізнавальні;
- за видами рекреаційного природокористування: кліматичні, водні, бальнеологічні, грязеві, геоморфологічні, флористичні і фауністичні, пляжні, пейзажно-ландшафтні, пізнавально-природні, історико-культурні.

11.4. Систематика і класифікація рекреаційно-туристичної діяльності

Систематика і класифікація видів рекреаційно-туристичної діяльності лишається складною й недостатньо розробленою проблемою.

Класифікація туристів, розроблена Всесвітньою туристичною організацією (ВТО), не охоплює сучасного різноманіття рекреаційної діяльності, яка ж до того швидко множиться та змінюється.

У радянські часи була розроблена класифікація курортно-рекреаційної діяльності.

Докладна класифікація туризму за десятьма ознаками розроблена в наш час О. Бейдиком (2001).

Систематику рекреаційної діяльності за мотивацією рекреаційних потреб, за регулярністю та масовістю туризму пропонує, зокрема, О. Топчієв

11.5. Територіальна організація рекреаційного господарства

Теоретичною моделлю територіальної організації рекреаційного господарства слугує концепція територіальних рекреаційних систем (ТРС).

Модель ТРС, розроблена В. С. Преображенським (1975), потребує певної модифікації. У ній не враховані сучасні базові поняття рекреаційної географії, такі як рекреаційний продукт (рекреаційні послуги), рекреаційний менеджмент і маркетинг та ін.

ТРС являє собою теоретичну схему, яка реальному рекреаційному господарстві може використовуватися більшою чи меншою мірою.

Питання та завдання для самоконтролю :

- 1. Де і коли започаткована рекреаційна географія як вузівський предмет у вітчизняній освіті?*
- 2. Як змінювалася тематична орієнтація досліджень у вітчизняній рекреаційній географії?*
- 3. Поясніть особливості рекреації як виду діяльності.*
- 4. Як систематизують рекреацію за тривалістю відпочинку?*

Розділ XII ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

- 12.1. Предметна область політичної географії.
- 12.2. Становлення та розвиток політичної географії та геополітики.
- 12.3. Політичний простір і кордони.
- 12.4. Нова політична географія.
- 12.5. Вітчизняна геополітика: геополітичні концепції в Україні та Росії.
- 12.6. Геополітичні моделі світу.

12.1. Предметна область політичної географії

Політична географія — галузь суспільної географії, що вивчає просторову організацію політичної життєдіяльності суспільства. Політична географія вивчає взаємодію географічного простору і політичних процесів.

Політична сфера суспільного життя включає:

- політичні відносини, що склалися між різними соціальними групами — націями, етносами, політичними партіями і рухами, державами, регіонами;
- систему політичних інститутів — органів влади, неурядових організацій, громадських структур;
- політичну діяльність, за допомогою якої окремі люди та соціальні спільноти відстоюють свої інтереси.

Геопросторову організацію політичної діяльності суспільства розглядають на різних рівнях — глобальному (весь світ), макрорегіональному (світові регіони), мезорегіональному (окремі країни), мікрорегіональному (окремі території, міста, анклавні етнічних меншин та ін.).

Концепція територіально-політичної організації суспільства розроблена російським географом В. О. Колосовим (2001). Політична діяльність суспільства формує територіально-політичні системи (ТПС), що об'єднують такі просторові складові:

- політико-географічні місця;
- локальні системи політико-географічних місць;
- політико-географічні райони;
- політико-географічні регіони;
- країни;
- геополітичні та геостратегічні регіони.

Географи досліджують ТПС різних видів: політичний устрій країн і державні кордони, адміністративно-територіальний устрій та електоральний поділ країн, етнонаціональний і конфесійний поділ країн, територіальну організацію політичних партій та рухів, політико-географічний поділ світу.

Стрижневими проблемами сучасної політичної географії залишаються політико-географічне країнознавство та політико-географічна структурованість країн.

Нині на передній план виходить одна зі складових політичної географії — електоральна географія, яка вивчає територіальні відмінності в політичних орієнтаціях та електоральних настроях місцевих громад.

12.2. Становлення й розвиток політичної географії та геополітики

У розвитку політичної географії як науки виділяють чотири етапи (В. Колосов, 2001):

- 1) кінець XIX — початок XX ст. — зародження політичної географії та її розвиток як геополітики;
- 2) проміжок між двома світовими війнами — геополітика стає інструментом державної політики країн-лідерів;
- 3) 1950-1970-ті роки — геополітика двополюсного світу (СРСР — США) і «холодної війни»;
- 4) з середини 1990-х років — етап нової політичної географії (розпад СРСР і світової соціалістичної системи, інтернаціоналізація господарства, перехід до постіндустріальної та інформаційної цивілізації).

Органічна теорія держави розглядає країну як живий організм, що зароджується та зростає і потребує більшого геополітичного простору. Цю концепцію називають також «соціал-дарвінізмом».

Політичну географію та геополітику розглядають за двома методологічними підходами:

- 1) як одну й ту ж саму науку з двома назвами;
- 2) ординовано (впорядковано): геополітика — одна з складових політичної географії.

Геостратегія розглядає геополітичний простір під кутом зору національних інтересів держави

12.3. Політичний простір і кордони

Геополітичний простір формується під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників. До перших належать територія, її розмір та географічне положення, природно-ресурсний, демографічний,

економічний та військовий потенціал, до других — духовний стан народу, що населяє дану територію.

Концепцію безпосередньої залежності політики від природного середовища називають географічним детермінізмом. У наш час, на противагу природним чинникам, посилюється роль людського фактору в геополітичних процесах.

Геополітичний простір формують межі, кордони, рубежі, які можуть бути природно-географічними, етнонаціональними, економічними, політичними, конфесійними, цивілізаційними.

Геополітичні границі — це лінії рівноваги різних політичних сил. Вони розмежовують різні сили і водночас стикають їх.

У системі міжнародних відносин у різний час політичні кордони встановлювались за різними ознаками:

- 1) між династичними володіннями (у Європі — до Вестфальського миру 1648р.);
- 2) між націями (з часів Великої Французької революції 1789—1794 рр.);
- 3) між ідеологіями (після Жовтневого перевороту 1917 р.);
- 4) між цивілізаціями (у наш час).

Після другої світової війни міжнародному праві провідним став принцип непорушності існуючих державних кордонів.

12.4. Нова політична географія

У наш час різко посилилися різнонаправлені й суперечливі тенденції геополітичного світового розвитку до економічної інтеграції та глобалізації, з одного боку, і до політичної дезінтеграції та суверенізації — з другого. Радикально змінюється розуміння ролі та функцій держав, національної безпеки, глобальних проблем людства.

Концепція світових систем Валлерстайна—Тейлора розглядає світове господарство як трихланкову ієрархічну структуру «ядро — напівпериферія — периферія». При цьому напівпериферія багато в чому визначає динаміку всієї світової системи.

Американський географ Дж. Егню розробив політико-географічну концепцію місця (1987): політико-географічні умови даного місця зумовлюють характер місцевих політичних процесів,

їхню орієнтацію та можливі результати — геополітичний «ефект місця».

В умовах глобалізації роль окремої держави щодо абсолютного суверенітету над своєю територією невпинно знижується.

Концепція конструювання геополітичного простору, розроблена французьким філософом М. Фуко та британським географом Д. Гарвеем, наголошує відповідальність політиків і вчених, які формують те чи інше бачення населенням політичного простору (виступи, реклама та ін.).

У сучасній політичній географії співіснують концепція «плавильного казана», за якою різні культури поступово переплавляються в нову однорідну масу — у нову культуру, та мультикультуралізму — збереження культурного різноманіття.

Спостерігається послідовна зміна функцій держави — від гарантій військової безпеки до подолання неефективної економічної діяльності, надання послуг і забезпечення етнокультурної самоідентифікації населення країни.

На противагу концепціям двох світів (капіталістичного та соціалістичного) та «третього світу» (країни, що розвиваються) нині утверджується концепція «четвертого світу»: суб'єктами геополітичних процесів виступають не стільки держави (яких близько 200), скільки етноси, яких понад 5 тисяч. Геополітична структура світу повинна базуватися на етнокультурному розмежуванні народів, а не на їх державному поділові.

Значна увага нині приділяється концепції світової геополітичної інтеграції, за якою людство рухається до єдиного (мондіалістського) світу внаслідок тотального поширення ліберально-демократичної ідеології, ринкової економічної системи, інформаційних технологій.

12.5. Вітчизняна геополітика: геополітичні концепції в Україні та Росії

Першими вітчизняними геополітиками були російські вчені Л. І. Мечников (друга половина XIX ст.) і В. П. Семенов-Тян-Шанський (початок XX ст.).

Першу російську геополітичну школу створили «євразійці» (М. Трубецькой, В. Льїн, П. Савицький — теоретик цього напрямку, Г. Вернадський, Г. Флоровський, Л. Карсавін), які підкресливали

особливість євразійського положення Росії та її особливу геополітичну місію.

Фундаторами української геополітики стали С. Рудницький, що розробив балтійсько-понтійську (балтійсько-чорноморську) геополітичну доктрину, та Ю. Липа — автор чорноморської доктрини.

Відома російська геополітична доктрина «третього Риму» веде свій відлік з початку XVI ст. і зберігається нині, наголошуючи на винятковій, на думку росіян, місії руської православної церкви в історії християнства.

М. Данилевський (друга половина XIX ст.) та його послідовники розробляли геополітичні доктрини панславізму й особливої ролі Росії у світовому слав'янстві. У наш час такі погляди поділяли Д. Лихачов та О. Солженіцин.

Знаний географ та історик Л. Гумільов — розробник теорії етногенезу й етнічних циклів. Рушійною силою розвитку він вважав пасіонарність — духовні сплески етносів під впливом високих ідей, що їх несуть лідери (пасіонарії).

У сучасній Україні повернення геополітики як науки пов'язане з іменами В. Колосова, М. Мироненка, Б. П. Яценка, В. Дергачова, М. Дністрянського, М. Багрова.

Після розпаду СРСР окремі російські геополітики (О. Дугін, К. Затулін та ін.) зберігають імперські погляди й обґрунтовують необхідність відновлення Росії як «великої держави» в межах пострадянського простору.

12.6. Геополітичні моделі світу

Перша геополітична модель світу була розроблена британцем Г. Маккіндером у 1904 р.

К. Гаусгофер напередодні другої світової війни розробив концепцію пан-регіоналізму, за якою світ поділявся на чотири геополітичні пан-регіони.

На межі XIX—XX століть американський адмірал А. Меген розробив геополітичну концепцію світового контролю за рахунок морської сили.

Послідовник А. Мегена геополітик Н. Спикмен у часи другої світової війни запропонував двополюсну модель світу «Гартленд — Римленд»: серцевинний простір Євразії (Гартленд) породжує геополітичну напругу.

Двополюсна геополітична модель світу «суша — море» в часи холодної війни трансформувалась у концепцію «двох світів» — соціалістичного та капіталістичного. Після розпаду СРСР та так званої соціалістичної системи геополітики вже розробляли моно- чи поліцентричні моделі світу.

Двополюсна та поліцентрична геополітична модель світу розроблена С. Коеном (1994).

Американський політолог А. Страус - автор концепції уніполярного світу з трьома геополітичними центрами, що консолідуються навколо США.

Поліцентрична геополітична модель світу розроблена скандинавським політологом Й. Галтунгом.

Нині популярною стала розробка світових геополітичних сценаріїв — від апокаліптичних (загибель світової цивілізації) до найбільш життєстверджуючих.

Питання та завдання для самоконтролю :

- 1. Що вивчає політична географія? Як пов'язані між собою політична діяльність суспільства та географічний простір?*
- 2. Поясніть роль і місце політичної сфери серед інших сфер життєдіяльності людства.*
- 3. Характеризуйте головні складові політичної сфери: політичні відносини, політичні інститути, політичну діяльність.*
- 4. Характеризуйте просторові складові територіально-політичних систем (ТПС). Дайте визначення ТПС.*
- 5. Визначіть предметну область політичної географії на глобальному, регіональному та локальному рівнях.*

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема: ПРЕДМЕТНА ОБЛАСТЬ ГЕОГРАФІЇ. СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ У СИСТЕМІ ГЕОГРАФІЧНИХ НАУК

1. Об'єкт географії — земна оболонка
2. Компонентна будова географічної оболонки
3. Геохронологія геосфер
4. Функціонування геосфер. Географічні процеси
5. Просторовий підхід у географії: географічний метод
6. Склад і структура суспільної географії

Тема: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

1. Суспільно-географічні відношення і зв'язки
2. Суспільно-географічні процеси.
3. Концепція сталого розвитку

Тема: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДСТВА

1. Суспільно-історичний поступ людства
2. Фактори суспільного розвитку
3. Осьовий час: формування духовних засад цивілізації
4. Східний та західний шляхи цивілізації
5. Полілінійний і стадійний розвиток світової цивілізації

Тема: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

1. Еволюція світового господарства
2. Технологічні зміни світового господарства.
Промислові революції
3. Циклічність розвитку світового господарства
4. Геопросторова структура світового господарства

Тема: ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1. Основні показники національної економіки та рівнів економічного розвитку країни.
2. Показники регіональних рівнів соціально-економічного розвитку та якості життя населення

Тема: ГЕОГРАФІЯ КОМУНІКАЦІЙ

1. Становлення та розвиток світових комунікацій
2. Географія транспорту як наука
3. Транспортні мережі та закономірності їх формування і розвитку у вітчизняній географії
4. Світова транспортна система

Тема: ГЕОГРАФІЯ РЕЛІГІЙ

1. Про предмет сакральної географії.
2. Первісні вірування людства.
3. Національні релігії.
4. Світові релігії:
 - Християнство.
 - Буддизм.
 - Іслам.
 - Нові релігії.
5. Нові релігії в Україні

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Територіальна організація промислових підприємств і угруповань

Поняття об'єкта науки в цілому. Різноманітність підходів до розуміння загального об'єкта суспільної географії. Предмет суспільної географії. Проблема об'єкта і предмета суспільної географії. Поняття геопросторової (територіальної) організації. Поняття життєдіяльності. Поняття біосфера та ноосфери, етапи розвитку взаємозв'язків між ними. Відмінності загального об'єкта суспільної географії (суспільство) і конкретних об'єктів дослідження.

Структура та зміст суспільної географії

Структура суспільної географії, її складові частини. Місце суспільної географії в системі географічних наук. Підходи до структуризації наук.

Схеми класифікації суспільної географії.

Схеми класифікації суспільної географії за професорами С. Ниммик, С. Лавровим, О. Ващенком, М. Пістуном, О. Топчієвим, О. Шаблієм. Зміст суспільної географії. Співвідношення суспільної географії з іншими науками.

Система методів суспільної географії

Поняття наукового методу, вимоги до методів дослідження, класифікація методів суспільно-географічних досліджень. Особливості, переваги та недоліки окремих методів дослідження суспільної географії.

Етапи розвитку суспільної географії

Розвиток поглядів про предмет вивчення суспільної географії. Особливості формування та розвитку географії як науки; чинники розвитку суспільної географії. Схеми періодизації розвитку географії за різними авторами – О. Ісаченка, С. Рудницького, П. Джеймса та Дж. Мартіна, О. Шаблія та ін. Економіко-географічний напрямок, антропогеографічний та формально-теоретичний напрямки у

розвитку загальної суспільної географії.

Формування і розвиток суспільної географії в Україні

Перші письмові згадки про територію та населення України. Україна в працях стародавніх географів і мандрівників. Географічні знання про українські землі в епоху середньовіччя. Формування української національної географії. Сучасні наукові суспільно-географічні організації та центри.

Територія як поняттєво-термінологічна система.

Територія як поняттєво-термінологічна система. Природні, суспільні та просторові властивості території. Соціальні, економічні, політичні, екологічні, інформаційні функції території

Суспільно-географічні відношення і процеси

Суспільно-географічні відношення і зв'язки. Систематизація суспільно-географічних відношень і зв'язків за Є. Алаєвим. Переміщення і потоки. Поняття "переміщення" і "потоки". Вплив понять "переміщення" і "потоки" на предметну область суспільної географії.

Суспільно-географічне положення.

Зміст і функції поняття "географічне положення", "економіко-географічне положення", "суспільно-географічне положення" – відміни та схожість. Типізація суспільно-географічного положення.

Методи аналізу та оцінки суспільно-географічного положення.

Якісна оцінка суспільно-географічного положення. Методика кількісного аналізу положення на графі за допомогою матриці найкоротших відстаней. Методика аналізу сусідства різних порядків на графах за допомогою матриць суміжностей.

Територіальна організація суспільства

Територіальна організація суспільства: зміст і функції поняття. Складові елементи територіальної організації суспільства – природні, соціальні, економічні. Групи складових елементів і зв'язків, які формують територіальну організацію суспільства.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

Розділ I

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Варіант 1

1. В якому році вийшов посібник Вареніуса “Загальна географія”?

- а) 1530 р.;
- б) 1630 р.;
- в) 1730 р.;
- г) 1650 р.

2. Кого називають батьком географії?

- а) Геродота;
- б) Ератосфена;
- в) Птолемея;
- г) Бехайма.

3. Який етап розвитку й становлення суспільної географії датується серединою XVII ст.- кінцем XIX ст.?

- а) класичний;
- б) антично-середньовічний;
- в) новий;
- г) новітній.

4. Хто був автором першого російського підручника з географії?

- а) М. Ломоносов;
- б) В. Татішев;
- в) Д. Анучін;
- г) В. Тоблер.

5. У якому з навчальних закладів створена перша географічна кафедра?

- а) харківському університеті;
- б) чернівецькому університеті;
- в) київському університеті;
- г) львівському університеті.

6. У якому періоді розвитку суспільної географії з'являються глибокі інтегративні концепції та теорії?

- а) класичному;
- б) новому;
- в) новітньому;
- г) антично-середньовічному.

7. Хто є головним редактором 10-томної «Енциклопедії українознавства»?

- а) О. Діброва;
- б) О. Ващенко;
- в) К. Воблий;
- г) В. Кубійович.

8. Кого вважають фундатором російської географічної школи?

- а) В. Татіщева;
- б) А. Гетнера;
- в) М. Ломоносова;
- г) Д. Анучіна.

9. Оберіть ознаки нового періоду розвитку суспільної географії.

- а) прискорення поділу географії на галузеві дисципліни;
- б) формування школи штандорту;
- в) виокремлення суспільної географії;
- г) 3 відповіді правильні.

10. Хто є автором першої спроби обґрунтування етнічної цілісності України?

- а) Д. Журавський;
- б) В. Навроцький;
- в) П. Шафарик;
- г) П. Чубинський

Варіант 2

1. Які риси відрізняють українську географію від світової?

- а) системний розвиток;
- б) значно пізніші терміни розвитку;
- в) правильна відповідь відсутня.

2. Яке століття датується цілковитою виокремленістю економічної географії?

- а) XX ст.;
- б) XIX ст.;
- в) XXI ст.

3. На які гілки поділяв географію Вереніус?

- а) природничу;
- б) картографічну;
- в) політичну;
- г) економічну.

4. Продовжіть визначення терміна «парадигма - »...

- а) фрагмент реального світу, який досліджує наука;
- б) аспект, за яким дана наука досліджує свій об'єкт;
- в) сукупність предмета та об'єкта;
- г) найбільш поширене розуміння предметної області.

5. Хто є автором першої генеральної карти України?

- а) Журовський;
- б) Боплан;
- в) Рудницький;
- г) Стробон.

6. На якому з факультетів була створена перша кафедра географії в Україні?

- а) філософському;
- б) географічному;
- в) біологічному;
- г) історичному.

7. Назвіть фундаторів французької географічної школи.

- а) Жан. Брюон;
- б) Елізе Реклю;
- в) Поль Відаль де ла Бланш;
- г) Карл Ріттер.

8. Який період називають новим етапом розвитку географії?

- а) класичний;
- б) новий;
- в) новітній;
- г) антично-середньовічний.

9. У якій з праць здійснена перша спроба обґрунтування етнічної цілісності України?

- а) «Словянські землі»;
- б) «Енциклопедія українознавства»:

- г) «Опис України»;
- д) «Історія Русів».

10. Хто є фундатором української географії?

- а) Антін Реман;
- б) К. Воблий;
- в) С. Рудницький;
- г) В. Кубійович.

Розділ II ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

Варіант 1

1. Хто є автором концепції просторової організації суспільства?:

- а) Морілл;
- б) Колосовський;
- в) Фрідман;
- г) Тархов.

2. Які з перерахованих елементів не належать до ТОС?

- а) культурні;
- б) соціальні;
- в) політичні;
- г) природні.

3. Перша схема стадійного розвитку територій розроблена:

- а) Моріллом;
- б) Колосовським;
- в) Барановським;
- г) Лаппо.

4. Чи істинне твердження: «Головною характеристикою населення, що формує ТОС, виступає його розселення?»

- а) так;
- б) ні.

5. Хто є автором виділення стадійності просторової еволюції урбанізації?

- а) М. Колосовський;
- б) Дж. Джиббс;
- в) Дж. Фрідман;

г) С. Тархов.

6. Освоєні території, де розміщені численні економічні центри одного і досить високого рангу належать до територіальних систем:

- а) резервних територій;
- б) територій піонерного господарського розвитку;
- в) територій значного господарського освоєння;
- г) територій інтенсивного господарського освоєння;
- г) радіально-вузлового типу.

7. Який поліцентричний тип територіальної структури характерний для регіонів, які мають потужну транспортну вісь:

- а) регулярно-вузловий;
- б) лінійно-вузловий;
- в) приморсько-фасадний;
- г) басейновий.

8. Генеральна схема планування України була затверджена Законом України в:

- а) 2000 р.;
- б) 2001р.;
- в) 2002 р.;
- г) 2003 р.

9. Яку кількість картографічних розробок включає Генеральна схема планування України?

- а) 2;
- б) 20;
- в) 15;
- г) 23.

10. Які джерела інформації найкраще відображають територіальну організацію суспільства?

- а) картографічні моделі;
- б) літературні джерела;
- в) періодичні видання;
- г) телевізійні передачі.

Варіант 2

1. У яких роках розробили концепцію ТОС?

- а) 50-х роках ХХ ст.;

- б) 60-х роках XIX ст.;
- в) 70-х роках XX ст.;
- г) 90-х роках XX ст.

2. Індустріальний етап розвитку ТОС характеризується :

- а) перевагою сільського господарства, ремесла;
- б) становленням міст центрами територій;
- в) загостренням екологічних проблем у місті;
- г) еволюцією територіальної організації.

3. Оберіть з перерахованих складові елементи ТОС

- а) виробничі підприємства;
- б) природні ресурси;
- в) соціальні комплекси;
- г) адміністративно-територіальні одиниці.

4. Чи дійсно відмінності на локальному й регіональному можна спостерігати візуально за умови знайомства з концепцією ТОС?

- а) так;
- б) ні.

5. Просторову впорядкованість у складі ТОС називають :

- а) територіальною організацією;
- б) територіальною структурою;
- в) життєдіяльністю суспільства;
- г) еволюцією.

6. Перша схема стадійного розвитку регіонів була розроблена у:

- а) 1960-х рр.;
- б) 1950-х рр.;
- в) 1990-х рр.;
- г) 1940-х рр.;

7. Для якого типу територіальних структур характерна наявність одного сильно вираженого центру, навколо якого кільцями розміщені центри нижчих рівнів?

- а) моноцентричного радіально-кільцевого типу;
- б) поліцентричного приморсько-фасадного типу;
- в) поліцентричного лінійно-вузлового типу;
- г) моноядерного лінійно-розгалуженого типу.

8. Який саме тип територіальних структур господарства формується у районах початкового господарського освоєння?

- А) багатоядерний регулярно вузловий;
- Б) моноядерний, лінійно розгалужений;
- В) поліцентричний басейновий;
- Г) поліцентричного лінійно-вузлового типу.

9. У якому році розроблено Генеральну Схему планування території України?

- а) 1995 р.;
- б) 2000 р.;
- в) 2002 р.;
- г) 1997 р.

10. Які автори займались вивченням питань територіальної структури суспільства?

- а) Н.Блажко;
- б) М. Колосовський;
- в) О. Топчієв;
- г) О. Ферсман.

Розділ III

ПРОСТІР, ЧАС І МІСЦЕ У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Варіант 1

1. Яка наука, крім географії, вирізняється просторовим (хронологічним) підходом?

- а) математика;
- б) історія;
- в) філософія;
- г) політологія.

2. Чи є різниця у статичній та динамічній густоті населення?

- а) так;
- б) ні.

3. Який з наукових підходів є головною методологічною особливістю географічної науки?

- а) історичний;
- б) просторовий;
- в) системний.

4. Хто з науковців та у якому році називав географію «наукою про місця»?

- а) Б. Родоман (1979 р.);
- б) В. Бунге; (1979 р.);
- в) В. Бунге (1967 р.);
- г) О. Мінц 1971 р.)

5. Який із способів характеристики розміщення називають абсолютною прив'язкою географічних об'єктів?

- а) географічних координат;
- б) просторового відношення об'єкта до інших;
- в) транспортно-географічного положення.

6. Як називають земну поверхню в суспільній географії?

- а) ландшафтною оболонкою;
- б) ноосферою;
- в) географічною оболонкою;
- г) геосферою.

7. Хто є автором вчення про позиційний принцип?

- а) О. Мінц;
- б). Б. Родоман;
- в) В. Бунге;
- г) В. Преображенський.

8. Оберіть правильне визначення поняття ЕГП.

- а) це відношення даного географічного об'єкта до інших, які впливають чи можуть впливати (потенційно) на його розвиток;
- б) відношення даного суспільно-географічного об'єкта до всіх інших об'єктів і явищ — природних, соціально-демографічних, економічних, політичних, культурних, конфесійних та ін., які впливають чи можуть потенційно впливати на його розвиток;
- в) ієрархічна, багаторівнева категорія;

9. Які види СГП розрізняють?

- а) природно-географічне;
- б) промислове;
- в) аграрне;
- г) цивілізаційне.

10. За якими рівнями життєдіяльності суспільства розрізняють СГП?

- а) регіональним;
- б) національним;

- в) локальним;
- г) точковим.

Варіант 2

1. Який з напрямів географії спрямований на аналіз динаміки окремих компонентів?

- а) часовий;
- б) діахронний;
- в) просторовий.

2. Чи можемо вважати систему розселення своєрідним життєдіяльним комплексом?

- а) так;
- б) ні.

3. У чому суть просторово-часової концепції?

- а) у розгляді взаємопов'язаного функціонування суспільно-географічних об'єктів, що позбавлені реального життєвого руху й розвитку;
- б) у розгляді взаємопов'язаного функціонування суспільно-географічних об'єктів у просторі та часі;
- в) у розгляді функціонування суспільно-географічних об'єктів;
- г) у розгляді взаємопов'язаного функціонування географічних об'єктів і процесів.

4. Якими способами можна характеризувати розміщення об'єктів на земній поверхні?

- а) за характером сусідства;
- б) за місцем розташування відносно транспортних шляхів;
- в) за географічними координатами;
- г) за місцем розташування відносно великих промислових центрів.

5. У яких з випадків мова йде про геопростір?

- а) категорія, що характеризує просторову впорядкованість та організацію географічних об'єктів;
- б) сукупність місць географічних об'єктів;
- в) категорія, що характеризує об'єкт у різних часових проміжках;
- г) категорія, що характеризує взаємозалежність розвитку об'єкта від зовнішнього впливу.

6. Які автори висувають категорію «Функція місця»?

- а) О. Мінц;
- б) Родоман;
- в) В. Бунге;
- г) В. Преображенський.

7. Хто здійснив теоретичну розробку поняття «економіко-географічне положення»?

- а) М. Баранський;
- б) В. Преображенський;
- в) О. Мінц;
- г) О. Восйков.

8. Оберіть правильне визначення поняття СГП.

- а) це відношення даного географічного об'єкта до інших, які впливають чи можуть впливати (потенційно) на його розвиток;
- б) відношення даного суспільно-географічного об'єкта до всіх інших об'єктів і явищ — природних, соціально-демографічних, економічних, політичних, культурних, конфесійних та ін., які впливають чи можуть потенційно впливати на його розвиток;
- в) ієрархічна, багаторівнева категорія.

9. Яку кількість видів СГП розрізняють?

- а) 5;
- б) 10;
- в) 11;
- г) 13.

10. Чи правильне таке твердження: «Будь-який аспект життєдіяльності суспільства, що має просторові відмінності, може бути використаний для аналізу та оцінки СГП»?

- а) так;
- б) ні.

Розділ IV ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Варіант 1

1. Чи можемо вважати термін «природне середовище» і географічне середовище синонімами?

- а) так;
- б) ні.

2. Які науковці є засновниками географічного детермінізму?

- а) Е. Реклю;
- б) К Ріттер;
- в) Ш. Монтеस्क'є;
- г) Ф. Ратцель.

3. Яка кількість об'єктів природно-заповідного фонду на даний час нараховується в Україні?

- а) 5,6 тис. об'єктів;
- б) 5,5 тис. об'єктів;
- в) 5,7 тис. об'єктів;
- г) 6,7 тис. об'єктів.

4. До якої групи за ступенем антропогенно-техногенної трансформації належать ландшафти, в яких основні природі зв'язки не порушені?

- а) порушених;
- б) слабо змінених;
- в) дуже порушених;
- г) штучних.

5. Яка галузь належать до напівруральних?

- а) хімічна;
- б) видобувна;
- в) сільське й лісове господарство;
- г) обробна промисловість.

6. Які з видів господарської діяльності концентруються в містах та районах високої господарської освоєності?

- а) руральні;
- б) неруральні;
- в) напівруральні;
- г) 3 відповіді правильні.

7. Прибережні смуги морів і океанів разом з прилеглими узбережжями називають:

- а) приморськими смугами;
- б) береговими зонами;
- в) прилеглими зонами;
- г) економічними зонами.

8. Яку з перерахованих особливостей не можна віднести до особливостей берегових зон?

- а) концентрація населення;

- б) скупчення підприємств видобувної промисловості;
- в) екологічна вразливість;
- г) висока аттрактивність.

9. Ким і коли був введений термін “природокористування”?

- а) Мукітанов, 1979;
- б) Ниммік, 1984;
- в) Куражовський, 1969;
- г) Шищенко, 1988.

10. На якому рівні людство користується адаптивною стратегією природокористування, коли воно намагається кожний будинок, кожну будівлю максимально точно “вписати” у природне середовище:

- а) на рівні природних зон;
- б) на рівні міських агломерацій;
- в) на локальному рівні.

Варіант 2

1. Яка географічна школа започаткувала концепцію поссібілізму?

- а) французька;
- б) російська;
- в) американська;
- г) німецька.

2. Який відсоток території України припадає на об’єкти природно-заповідного фонду?

- а) 5,9 %;
- б) 4,95 %;
- в) 9,59 %;
- г) 7,59 %.

3. До якої групи за ступенем антропогенно-техногенної трансформації належать ландшафти, що являють собою антропогенно-техногенний бедленд?

- а) слабо розвинених;
- б) порушених;
- в) дуже порушених;
- г) практично незмінених.

4. У якому з функціональних типів ландшафтів вирізняють підтипи міської та сільської забудови?

- а) рекреаційному;
- б) селитебному;
- в) оздоровчому;
- г) лісогосподарські.

5. Які галузі промисловості належать до неруральних?

- а) обробна промисловість;
- б) добувна промисловість;
- в) сфера обслуговування;
- г) лісозаготівля.

6. Хто і коли систематизував види господарської діяльності суспільства за ступенем їх пов'язаності з природним середовищем на руральні, напівруральні і неруральні:

- а) Мукітанов, 1979;
- б) Ниммік, 1984;
- в) Куражовський, 1969;
- г) Шищенко, 1988.

7. Види господарської діяльності, які базуються не на всьому природному комплексі, а переважно на його окремих компонентах:

- а) руральні;
- б) напівруральні;
- в) неруральні.

8. У якому році прийняли Міжнародну Конвенцію з морського права ?

- а) 1980 р.;
- б) 1982 р.;
- в) 1984 р.;
- г) 1992 р.

9. Оберіть основні напрями і види діяльності у сфері природокористування:

- а) споживання ресурсів;
- б) управління використанням природними ресурсами;
- в) охорона природного середовища;
- г) моніторинг природного середовища.

10. Оберіть один з напрямів і видів діяльності у сфері природокористування, коли використовується природне

середовище як “ємкість” для складування і захоронення відходів виробництва і споживання:

- а) відтворення природних ресурсів;
- б) споживання ресурсів;
- в) охорона природних ресурсів;
- г) конструктивне перетворення природного середовища.

Розділ V ГЕОДЕМОГРАФІЯ

Варіант 1

1. Хто є автором першого закону народонаселення?

- а) Т. Мальтус;
- б) М. Спігелмен;
- в) П.К. Уелптон;
- г) Ф. Ноутстайн.

2. Як називають якісні зміни-злами в динаміці населення?

- а) демографічний вибух;
- б) демографічні переходи;
- в) демографічна криза;
- г) демографічна революція.

3. Зазначте, чи дійсно часовий проміжок демографічного переходу сталий?

- а) так;
- б) ні.

4. Яку кількість головних типів відтворення виділяють?

- а) 1;
- б) 2;
- в) 3;
- г) 4.

5. Для якої системи розселення характерні макро-, мезо-, та мікро- рівні?

- а) національної;
- б) регіональної;
- в) локальної;
- г) правильна відповідь відсутня.

6. Міграції населення – це:

- а) рух людей;
- б) переміщення людей по території, пов'язані зі зміною постійного місця проживання та роботи;
- в) переїзд жителів однієї держави в іншу;
- г) переміщення людей виключно всередині держави.

7. Які геодемографічні процеси аналізують за допомогою демографічних мереж (сіток)?

- а) віковий рух населення;
- б) переміщення від однієї вікової групи до іншої;
- в) міграційних рух населення;
- г) приріст населення.

8. Які показники характеризують загальну динаміку населення?

- а) міграційне сальдо;
- б) коефіцієнт зростання населення;
- в) коефіцієнт приросту населення;
- г) коефіцієнт смертності.

9. Які економічні заходи впроваджують у демографічній політиці для регулювання відтворення населення?

- а) визначення мінімального віку вступу до шлюбу;
- б) пільги при призові до військової служби;
- в) зменшення податків у залежності від розміру сім'ї;
- г) допомога багатодітним сім'ям.

10. Яка статево-вікова піраміда відображає найкращий результат статево-вікової структури населення?

- а) піраміда-урна;
- б) піраміда-дзвін;
- в) правильна піраміда.
- г) 3 відповіді правильні.

Варіант 2

1. У якому році вперше сформульований закон народонаселення?

- а) 1898 р;
- б) 1798 р.
- в) 1896;
- г) 1908 р.

2. Якій стадії демографічного розвитку властивий процес початку помітного зменшення смертності при сталій високій народжуваності?

- а) першій;
- б) другій;
- в) третій;
- г) четвертій.

3. Хто є автором сучасної концепції демографічних переходів?

- а) Т. Мальтус;
- б) М. Спігелмен;
- в) П.К. Уелптон;
- г) Ф. Ноутстайн.

4. Як у демографії називають періоди з різким перевищенням народжуваності над смертністю?

- а) демографічний вибух;
- б) демографічний перехід;
- в) демографічна криза;
- г) демографічна політика.

5. Чи дійсно в Україні прийнята 7-рівнева систематика функціональних типів міст?

- а) так;
- б) ні

6. Вкажіть країну, для якої характерний високий рівень народжуваності:

- а) США;
- б) Японія;
- в) Нігер;
- г) Люксембург.

7. Однією зі складових природного руху населення є:

- а) густина населення;
- б) смертність;
- в) імміграція;
- г) еміграція.

8. Міграційне сальдо – це...

- а) різниця між кількістю народжених та кількістю померлих;
- б) різниця між кількістю прибулих та вибулих;
- в) добуток між кількістю емігрантів та іммігрантів;
- г) сума прибулих та вибулих.

9. За якими показниками визначають типи геодинамічних процесів?

- а) за співвідношенням головних чинників руху населення — природного приросту та міграційного сальдо;
- б) за варіативністю руху населення;
- в) за загальним темпом змін;
- г) за загальним зростанням чи зменшенням населення.

10. Виберіть правильне твердження:

- а) у населенні Землі переважають жінки;
- б) у населенні Землі кількість жінок дорівнює кількості чоловіків;
- в) переваження кількості чоловіків характерне для азіатських країн, а жінок для європейських;
- г) переваження кількості чоловіків характерне для європейських країн, а жінок для азіатських.

Розділ VI
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ

Варіант 1

1. Які науковці досліджували поділ праці протягом XVIII-XIX століть?

- а) К. Маркс, П. Самуельсон;
- б) О. Тоффлер;
- в) А. Сміт, Д. Рікардо, Е. Дюркгейм;
- г) Л. Мізес, А. Маршалл.

2. Про що свідчить низький рівень поділу праці країни?

- а) високий економічний розвиток країни;
- б) економічну кризу в країні;
- в) низький рівень економічного розвитку країни;
- г) низьку продуктивність праці.

3. Коли відбулись перші великі поділи праці?

- а) на стадії ранньочивілізаційних суспільств;
- б) в епоху Середньовіччя;
- в) після II Світової війни;
- г) в епоху Просвітництва.

4. Оберіть з перерахованих правильне визначення територіального поділу праці.

- а) незворотний об'єктивний процес розвитку продуктивних сил шляхом відокремлення чимраз нових видів виробничої діяльності, спеціалізації окремих виробників і виробничих одиниць;
- б) об'єктивний незворотний процес виробничої спеціалізації територіальних одиниць та обміну спеціалізованою продукцією між ними;
- в) це якісна диференціація суспільного виробництва між його учасниками (суб'єктами);
- г) категорія, що визначає механізм економічного розвитку суспільства.

5. Які головні ознаки територіального поділу праці?

- а) обмін товарами між територіями, що мають різну спеціалізацію;
- б) спеціалізація території на виробництві різних продуктів та послуг;
- в) зміна територіальної організації господарства;
- г) зниження загальних суспільних витрат виробництва.

6. Хто та коли обґрунтував принцип абсолютних переваг?

- а) А. Сміт (кінець XVIII ст.);
- б) Е. Аласв (кінець XIX ст.);
- в) Д. Рікардо (кінець XVIII ст.);
- г) Л. Мізес (початок XX ст.).

7. Чи дійсно у ТПП беруть участь найрізноманітніші види продуктів, послуг та інформації?

- а) так;
- б) ні.

8. Як називають даний вираз: ($C_c > C_v + T$)?

- а) формулою експорту;
- б) рівністю імпорту певного виду продукції;
- в) формулою економічної вигоди ТПП;
- г) рівністю економічної вигоди ТПП.

9. Що вважають найвищою стадією розвитку суспільного поділу праці та найвищим рівнем територіального поділу праці?

- а) міжнародний поділ праці;

- б) спеціалізація господарського комплексу;
- в) територіальний поділ праці;
- г) кооперація виробництва.

10. Яка роль транснаціональних корпорацій у сучасному міжнародному поділі праці?

- а) підвищення рівня міжнародної інтеграції;
- б) здійснення аналізу можливого імпорту чи експорту товарів та послуг;
- в) здійснення переміщення між різними країнами внутрішньо фірмових потоків товарів та послуг;
- г) врегулювання експортно-імпортних фінансових потоків;

Варіант 2

1. Хто автор книги «Про поділ суспільної праці»?

- а) А. Сміт;
- б) Е. Дюркгейм;
- в) Л. Мізес;
- г) П. Самуельсон.

2. Коли відбулася друга промислова революція?

- а) XII - XIII ст.;
- б) XIX - XX ст.;
- в) XVII - XVIII ст.;
- г) XVI - XVII ст.

3. Яка основна ознака постіндустріального суспільства?

- а) збільшення частки зайнятих у нематеріальному виробництві;
- б) збільшення зайнятих у видобувній промисловості;
- в) зменшення зайнятих у соціальній сфері;
- г) збільшення кількості зайнятих у сільському господарстві.

4. У якому році та хто вперше сформулював визначення суспільного та територіального поділу праці?

- а) А. Сміт у 1898 р.;
- б) Е. Алаєв у 1983 р.;
- в) Д. Рікардо у 1978 р.;
- г) Л. Мізес 1923 р.

5. Підтвердіть чи спростуйте таке твердження: «Кожна країна країна намагається спеціалізуватись на експорті тих

товарів і послуг, для виробництва яких вона має відносно надлишкові та дешеві фактори виробництва».

а) так;

б) ні.

6. Оберіть з перерахованих один з чинників ТПП на міжнародному рівні.

а) співвідношення заробітної плати;

б) статева структура населення країни;

в) рівень розвитку соціальної сфери;

г) рівень транспортних шляхів.

7. Що допомагає з'ясувати відома нерівність М. Баранського ($C_c > C_v + T$)?

а) собівартість певного виду продукції;

б) економічну вигоду виробництва певного виду продукції в ТПП;

в) вказує на орієнтацію ТПП;

8. Від яких складових залежить можливий радіус експортних поставок ?

а) різниці собівартостей на різних територіях;

б) сировинного чинника;

в) природних умов;

г) транспортних витрат.

9. На яких рівнях організації господарства діє суспільний і територіальний поділ праці?

а) внутрішньому рівні країни;

б) на міжнародному рівні;

в) на рівні від окремих працівників до світової економіки;

г) на локальному рівні.

10. Яка міжнародна організація відіграє все зростаючу роль у міжнародній торгівлі?

а) ЄС;

б) СОТ;

в) ООН;

г) АСЕАН.

Розділ VII
СУСПІЛЬНА І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
ВИРОБНИЦТВА
Варіант 1

1. Як називають процес кількісної та якісної диференціації й подрібнення виробництва:

- а) агломерування;
- б) диверсифікація;
- в) комплексування;
- г) кластеризація.

2. Процес встановлення виробничих зв'язків між різними підприємствами це ...

- а) концентрація;
- б) спеціалізація;
- в) кооперування;
- г) комбінування.

3. Агломерування – це...

- а) процес інтеграції різних виробництв на основі спільної виробничої та соціальної інфраструктури;
- б) нова форма суспільної організації виробництва;
- в) форма суспільної організації виробництва, за якої кожне окреме підприємство намагається випускати чимраз все більш однорідну й однотипну продукцію;
- г) кількісна та якісна диференціація й подрібнення виробництва.

4. Яке розміщення характерне для галузевого управління господарством:

- а) одиничне;
- б) групове;
- в) комплексне;
- г) виробничі кластери.

5. За якими принципами формуються виробничі кластери ?

- а) виробничих і технологічних зв'язків;
- б) сервісної ринкової інфраструктури;
- г) всі відповіді правильні.

6. До яких елементів територіальної системи належить промисловий куц?

- а) простих елементів ТС;

- б) складних галузевих елементів ТС;
- в) складних інтегральних елементів ТС;
- г) проміжних інтегральних елементів ТС.

7. Промислова агломерація – це...

- а) населений пункт, у якому розміщено кілька підприємств різних галузей;
- б) територіальне зосередження в одному чи кількох близько розміщених населених пунктах промислових підприємств різних галузей;
- в) сукупність близько розміщених промислових вузлів та інших форм територіальної організації промисловості;
- г) сукупність промислових центрів та пунктів, що мають спільні виробничі та територіальні зв'язки.

8. Районна агломерована-центрована форма територіальної організації на субрегіональному рівні охоплює:

- а) кілька промислових організацій, слабопов'язаних між собою;
- б) кілька слабопов'язаних агломерацій з домінуванням однієї з них;
- в) значну кількість промислових підприємств, що використовують єдину систему виробничої інфраструктури.

9. Хто автор детальної систематика форм територіальної організації промисловості?

- а) Мироненко;
- б) Іщук;
- в) Кондратьєв;
- г) Жупанський.

Варіант 2

1. Концентрація це:

- а) орієнтація кожного підприємства на випуск однорідної продукції;
- б) інтеграція спеціалізованих підприємств;
- в) зосередження великих обсягів виробництва;
- г) зосередження на одному підприємстві різних видів виробництва.

2. Спеціалізація це:

- а) орієнтація кожного підприємства на випуск однорідної продукції;
- б) інтеграція спеціалізованих підприємств;

- в) зосередження великих обсягів виробництва;
- г) зосередження на одному підприємстві різних видів виробництва;

3. Кластеризація це:

- а) процес територіального зосередження підприємств;
- б) якісне і кількісне подібнення виробництва;
- в) встановлення між різними підприємствами прямих зв'язків;
- г) встановлення інформаційних і лізингових зв'язків.

4. За рахунок чого відбувається кількісна концентрація?

- а) розширення технологій;
- б) звуження технологій;
- в) збільшення коштів;
- г) залучення додаткової кількості трудових ресурсів.

5. Орієнтація підприємства на випуск однорідної та однотипної продукції – це...

- а) кооперація;
- б) спеціалізація;
- в) концентрація;
- г) агломерування.

6. Які переваги галузевого управління?

- а) можливість керувати розвитком кожної галузі;
- б) труднощі в кооперуванні, комбінування;
- в) широкі можливості розвитку технології;

7.Хто розподілив форми СОВ :

- а) Льош;
- б) Спенсер;
- в) Пробет;
- г) Павленко.

8. Коли була поширена концепція ТВК ?

- а)1950;
- б)1960;
- в)1970-1980;
- г)1990.

9. Який з перерахованих елементів територіальної системи належить до міжгалузевих?

- а) галузевий спеціалізований промисловий куш;
- б) галузева спеціалізована зона;
- в) промисловий регіону;

г) галузевий спеціалізований промисловий район.

10. Які з перерахованих галузей промисловості мають переважно ареальну форму територіальної організації?

- а) сільське господарство;
- б) чорна та кольорова металургія;
- в) харчова промисловість;
- г) електроенергетика.

Розділ VIII ГОСПОДАРСТВО. НАЦІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Варіант 1

1. Скільки етапів розвитку потреб виділяють?

- а) 3;
- б) 4;
- в) 5;
- г) 7.

2. Хто автор класифікації складових елементів економічної системи?

- а) Журавльова;
- б) Горбунов;
- в) Баранський;
- г) Вітте.

3. В економіці розглядають такі ресурси, як ...

- а) земля, праця, господарство;
- б) господарство, земля, праця;
- в) праця, земля, капітал;
- г) земля, праця, капітал.

4. Господарську діяльність поділяють на:

- а) виробництво, розподіл, обмін, споживання;
- б) споживання, виробництво, розподіл, обмін;
- в) розподіл, обмін, споживання, виробництво;
- г) обмін, розподіл, споживання, виробництво.

5. Господарство – це...

- а) доцільна діяльність людей по виробництву матеріальних благ;
- б) форма організації життєдіяльності людей;

в) сукупність економічних відносин між учасниками суспільного виробництва;

г) це сукупність уречевленої праці.

6. Головними показниками бідності є :

а) безробіття, смертність;

б) безробіття, дефляція;

в) безробіття, інфляція;

г) безробіття, добробут.

7. За рівнем розвитку потреби поділяють на ...

а) поточні та перспективні;

б) матеріальні та духовні;

в) базові та пов'язані з розвитком цивілізації;

г) індивідуальні та колективні.

8. Якого з перелічених термінів стосується це визначення: «вивчає тенденції історичних змін інтересів і потреб населення, прогнозує їх подальший розвиток і розробляє методи й механізми забезпечення потреб»?

а) менеджмент;

б) моніторинг;

в) управління;

г) маркетинг.

9. Я з типів економу економічних систем властиві такі ознаки: переважаюча державна власність, високий рівень централізації економіки та тотальне планування?

а) ринкова;

б) планова;

в) змішана;

г) перехідна.

10. Оберіть з перерахованих головні макроекономічні показники національних економік

а) валовий внутрішній продукт;

б) рівень життя населення;

в) валовий національний продукт;

г) рівень безробіття.

Варіант 2

1. Оберіть продовження визначення: економічна система - це...

- а) доцільна діяльність людей по виробництву матеріальних благ;
- б) форма організації життєдіяльності людей;
- в) сукупність економічних відносин між учасниками суспільного виробництва;
- г) це сукупність уречевленої праці.

2. Кого вважають першим дослідником ринкового механізму?

- а) А. Сміт;
- б) А. Маслоу;
- в) С. Вітте;
- г) Барановського.

3. За терміном задоволення розрізняють потреби:

- а) поточні й перспективні;
- б) матеріальні та духовні;
- в) базові та пов'язані з розвитком цивілізації;
- г) індивідуальні та колективні.

4. За способом задоволення розрізняють потреби...

- а) поточні та перспективні
- б) матеріальні та духовні;
- в) базові та пов'язані з розвитком цивілізації;
- г) індивідуальні та колективні.

5. Для якого з типів економічних систем характерні такі ознаки: , приватизація державної власності, структурна перебудова, створення ринкової інфраструктури?

- а) ринкова;
- б) планова;
- в) змішана;
- г) перехідна.

6. Який з макроекономічних показників національної економіки розраховується за формулою СВ+ДВ+ІВ+ЧЕ

- а) ВВП за доходами;
- б) ВВП за витратами;
- в) ВНП;
- г) Чистий національний продукт.

7. З якими показниками оцінюють рівень соціального розвитку країн і регіонів?

- а) якості життя населення;

- б) тривалості життя;
- в) заробітної плати;
- г) безробіття.

8. Скільки стадій господарської діяльності виділяють?

- а) 3;
- б) 5;
- в) 4;
- г) 6.

9. Яка із форм суспільного господарства, що виділяють у світовій економічній історії зайва?

- а) натуральна;
- б) ринкова;
- в) адміністративно-командна;
- г) змішана.

10. Спростуйте чи підтвердіть твердження: «У складі систем ринкової та змішаної економіки додатково виділяють різні типи та моделі економічних систем та підсистем».

- а) так;
- б) ні.

Розділ IX

СТРУКТУРА ТА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

Варіант 1

1. Головна характеристика економіки країн, регіону, міста це –

- а) структура господарства;
- б) світове господарство;
- в) сільське господарство;
- г) господарство.

2. Хто поділяє народне господарство на 3 сфери?

- а) Вольтер;
- б) Самоукін;
- в) Кене;
- г) Льош.

3. На скільки секторів поділяють господарство :

- а) 2;
- б) 3;

в) 4;

г) 5.

4. Коли формується група галузей науково –технічного прогресу?

а) X ст.;

б) XVст.;

в) XIXст.;

г) XXст.

5. Загальний класифікатор галузей народного господарства відмінений в Україні

а) 1 липня 1997р.;

б) 1998р.;

в) 1 липня 1998р.;

г) 1999р.

6. Міжгалузеві комплекси почали формуватися в:

а) 1950р.;

б) 1960р.;

в) 1960 – 1970р.;

г) 1970р.

7. На які групи поділяють галузі господарства за економічним призначенням виробленої продукції?

а) на групу А та групу Б;

б) першу та другу групи;

в) первинну і вторинну.

8. Склад і співвідношення економічних секторів характеризує :

а) економіка ;

б) господарство ;

в) СОВ;

г) ТОВ.

9. Яка галузь виробництва створює для всіх галузей сучасну технологічну базу виробництва?

а) електроенергетика;

б) машинобудування;

в) хімічна промисловість;

г) сільське господарства.

10. За яким показником визначають галузі спеціалізації за їх найбільшими частками у структурі промисловості:

- а) обсяги виробництва;
- б) вартість основних фондів;
- в) чисельність працівників;
- г) усі варіанти правильні.

Варіант 2

1. Які фази розвитку проходить кожна галузь народного господарства?

- а) зародження, зростання, розквіту, занепаду, відмирання;
- б) зародження, зростання, розквіту, занепаду;
- в) зростання, розквіту, занепаду, відмирання;
- г) зародження, розквіту, занепаду, відмирання

2. Де функціонує ідеальна структура господарського комплексу?

- а) у високо розвинутих країнах;
- б) у нових індустріальних країнах;
- в) ідеальної структури господарства не існує;
- г) у країнах, що розвиваються.

3. Якою є частка сфери послуг у найбільш розвинутих країнах ?

- а) 55-60%;
- б) 70-75%
- в) 75-80%;
- г) 30-40%.

4. Яка частка населення високорозвинутих країн зайнята в невиробничій сфері?

- а) 35 – 40 %;
- б) 15 – 20 %;
- в) 20 – 25 %;
- г) 25 – 30 %.

5. Які галузі господарства належать до галузей групи А?

- а) машинобудування;
- б) видобувна;
- в) освіта та наука;
- г) побутове обслуговування.

6. Які з перерахованих галузей господарства належать до комплексних?

- а) електроенергетика;
- б) легка;
- в) харчова;
- г) чорна і кольорова металургія.

7. Економічна діяльність – це...

- а) процес поєднання дій, які дають змогу одержувати відповідний набір продукції чи послуг;
- б) вид діяльності, що об'єднує ресурси;
- в) один з видів інвестиційної діяльності;
- г) це сукупність галузей і видів економічної діяльності, що об'єднані спільним народногосподарським завданням.

8. Які з перерахованих нижче міжгалузевих комплексів не належать до виробничої сфери?

- а) соціально-побутова інфраструктура;
- б) зовнішньоторговельний;
- в) фінансів і кредитів;
- г) машинобудівний.

9. За яким методом згідно з новими підходами визначають галузі спеціалізації господарського комплексу?

- а) порівняння;
- б) коефіцієнтів;
- в) співвідношення;
- г) прогнозування.

10. Який з коефіцієнтів , що використовуються для визначення спеціалізації визначається як відношення між часткою галузі у загальному промисловому виробництві регіону та часткою цієї ж галузі у промисловому виробництві країни?

- а) коефіцієнт концентрації;
- б) коефіцієнт на душу населення;
- в) коефіцієнт локалізації;
- г) коефіцієнт нерівномірності розміщення.

Розділ X ГЕОГРАФІЯ ОБСЛУГОВУВАННЯ

Варіант 1.

1. Революція послуг почалася у:

- а) першій половини XX ст.;
- б) другій половини XX ст.;
- в) кінці XIX ст.;
- г) на початку XXI ст.

2. У найбільш розвинених країнах у сфері послуг зайнято :

- а) близько 20 % населення;
- б) менше 15 % населення;
- в) 50 % населення;
- г) 35 % населення.

3. Як поділяє В. Юрківський послуги за ступенем стаціонарності-мобільності?

- а) послуги кожного дня, регулярні та епізодичні;
- б) держбюджетні, муніципальні та приватні;
- в) стаціонарні, тимчасові, пересувні;
- г) соціально-побутові та соціально-культурні.

4. Які функції покладені на соціальну інфраструктуру?

- а) забезпечення функціонування суспільного виробництва;
- б) створення умов для нормальної суспільної життєдіяльності;
- в) створення умов для відтворення населення та трудових ресурсів;
- г) забезпечення міжнародних виробничих зв'язків.

5. Які дві групи послуг за цільовим призначенням виділяє В. Юрківський?

- а) особисті послуги;
- б) послуги побутового обслуговування;
- в) суспільні громадські послуги;
- г) послуги управління.

6. Хто розробив засади територіальної організації сфери послуг?

- а) В. Кристаллер та А. Льош;
- б) Спенсер;
- в) В. Юрківський;
- г) Барановський.

7. У якій галузі промисловості відсутня обслуговуюча діяльність?

- а) хімічна;
- б) легка;
- в) переробна;
- г) лісове господарство.

8. Максимальна відстань, яку погоджеться долати споживач для одержання відповідної послуги – це ...

- а) центр обслуговування;
- б) зона обслуговування;
- в) радіус обслуговування;
- г) поріг послуг.

9. Який з перерахованих критеріїв ранжування послуг неосновний?

- а) пороги, щодо кількості споживачів;
- б) радіус реалізації;
- в) зони обслуговування;
- г) асортимент послуг.

10. Яку назву мають населенні пункти, в яких розміщені підприємства сфери послуг?

- а) зони обслуговування;
- б) центри обслуговування;
- в) регіони обслуговування;
- г) кущі обслуговування.

Варіант 2

1. Яка частка населення зайнята у сфері послуг розвинених країн?

- а) до 80 - 90 % населення;
- б) до 70 - 75 % населення;
- в) до 30 - 40 % населення;
- г) до 50 - 55 % населення;

2. Яку кількість усіх інвестицій вклали у сферу послуг у 1970 році?

- а) 50 %;
- б) 40 %;
- в) 30 %;
- г) 25 %.

3. Хто з перерахованих науковців додатково систематизував послуги за соціальним призначенням, джерелами фінансування ступенем стаціонарності тощо?

- а) Юрківський;
- б) Баранський;
- в) Вишнівський;
- г) Лукашук.

4. Яку кількість функціональних груп сфери послуг виділяють у практиці вітчизняного містобудування?

- а) 13;
- б) 15;
- в) 16;
- г) 20.

5. Який поділ послуг здійснив В. Юрківський за функціональною класифікацією у 1989 році?

- а) 3 групи та 17 видів обслуговування;
- б) 2 групи, 17 видів підвиди та різновиди обслуговування;
- в) 4 групи та 12 видів;
- г) 2 групи, 12 видів та 20 підвидів.

6. Як систематизоване суспільне виробництво в сучасній статистиці України?

- а) за галузями;
- б) за спеціалізацією;
- в) за видами економічної діяльності;
- г) за місцем у структурі національного господарського комплексу.

7. Центр обслуговування це ...

- а) максимальна відстань, яку погоджується долати споживач для одержання відповідної послуги;
- б) окремі підприємства сфери послуг або населені пункти в цілому чи їх частини;
- в) територія, в межах якої населення одержує послугу з даного центру обслуговування;
- г) територія з мінімальною кількістю споживачів.

8. Чи дійсно для різних видів послуг поріг послуг неоднаковий?

- а) так;
- б) ні.

9. Який критерій визначальним при створенні підприємств сфери послуг?

- а) споживач;
- б) ресурси;
- в) сировинна база;
- г) кваліфіковані кадри.

10. Поріг послуг визначається...

- а) мінімальною кількістю споживачів;
- б) радіусом обслуговування;
- в) економічною спрямованістю населення;
- г) кількістю послуг.

Розділ XI
РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ
Варіант 1

1. В Україні рекреаційна географія веде відлік від:

- а) 1956 р.;
- б) 1974 р.;
- в) 1978 р.;
- г) 1990 р.

2. Туризм - це :

- а) будь-яка діяльність спрямована на задоволення потреб людини у відпочинку;
- б) сукупність різних об'єктів туристичної діяльності;
- в) різноманітні дії людей спрямовані на відновлення власних сил;
- г) тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання без заняття оплачуваною діяльністю.

3. Туристична індустрія – це...

- а) будь-яка діяльність, спрямована на задоволення потреб людини у відпочинку;
- б) сукупність різних суб'єктів туристичної діяльності;
- в) різноманітні дії людей спрямовані на відновлення власних сил;
- г) тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання.

4. Класифікація туристів, розроблена...

- а) ЮНЕСКО;
- б) АСЕАН;

в) ВТО;

г) ЄС.

5. Хто автор найбільш деталізованої класифікації рекреаційних ресурсів?

А) Крачило;

Б) Байдик;

В) Ніколаєнко;

Г) Любіцева.

6. Яка мінімальна тривалість перебування туриста за межами звичного середовища?

а) 7 днів;

б) 1 доба;

в) 1 рік;

г) 12 год.

7. Хто розробив класифікацію рекреаційних ресурсів за різними ознаками?

а) Павленко;

б) Яковленко;

в) Юрківський;

г) Колосов.

8. Які складові не охоплює рекреаційне середовище?

а) природне;

б) техногенне;

в) наукове;

г) квазіприродне.

9. Які ресурси не належать до групи природно-географічних?

а) фауністичні;

б) кліматичні;

в) ландшафтні;

г) печерні міста.

10. Скільки періодів виділено для пам'яток архітектури за переважанням певного архітектурного стилю?

а) 5;

б) 10;

в) 8;

г) 15.

Варіант 2.

1. Туризм, що триває менше однієї доби, називають - ...

- а) екскурсією;
- б) туризмом вихідного дня;
- в) короткотривалим туризмом;
- г) мандрівкою.

2. Які питання рекреаційної географії ключові на сьогоднішній день?

- а) вивчення рекреаційних ресурсів;
- б) процес формування туристичного продукту;
- в) проблеми територіальної організації рекреаційної діяльності;
- г) вивчення компонентної структури туристичної індустрії.

3. Які цикли відпочинку виділяють?

- а) короткостроковий, довгостроковий;
- б) робочий, позаробочий, відпускний;
- в) добовий, тижневий, сезонний, річний;
- г) щоденний, короткочасний, сезонний.

4. Концепцію територіальних рекреаційних систем розробив:

- а) Кристаллер;
- б) Льош;
- в) Спенсер;
- г) Преображенський.

5. Рекреаційні ресурси – це...

- а) компоненти природного середовища і феномени соціокультурного характеру, які, завдяки своїм властивостям, можуть використовуватись для рекреаційної діяльності;
- б) це об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення;
- в) сукупність природних та історико-культурних ресурсів;
- г) сукупність природно-географічних, антропогенних ресурсів та різних об'єктів туристичної діяльності.

6. Хто з вітчизняних географів автор методики інвентаризації й оцінки рекреаційних ресурсів?

- а) Павленко;
- б) Яковленко;
- в) Юрківський;
- г) Бейдик.

7. Які ознаки покладені в основу класифікації рекреаційних ресурсів І. Яковенком?

- а) цільове призначення;
- б) технологія рекреаційного використання;
- в) антропогенне навантаження;
- г) рівень розвитку інфраструктури.

8. Як поділяє О. Бейдик туристів за спрямованістю туристичних потоків?

- а) національний місцевий дальній;
- б) міський, сільський, у природному середовищі;
- в) внутрішній, в'їзний, виїзний;
- г) масовий, груповий, індивідуальний, елітний.

9. Коли розроблена класифікація курортно-рекреаційної діяльності?

- а) у довоєнний період;
- б) у радянський період;
- в) на зламі століть;
- г) у міжвоєнний період.

10. Як поділяє О. Бейдик туристів за інтенсивністю та регулярністю туристичних потоків?

- а) постійний, сезонний, міжсезонний;
- б) міський, сільський, у природному середовищі;
- в) внутрішній, в'їзний, виїзний;
- г) короткочасний, тривалий, довготривалий.

Розділ XII ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Варіант 1

1. Хто автор концепції територіально-політичних систем?

- а) Кристаллер;
- б) Колосов;
- в) Гервей;
- г) Ратцель.

2. Що досліджує політична географія?

- а) ТВК;
- б) ТПС;
- в) СГК;
- г) ПРП.

3. Чи можемо вважати електоральну географію самостійною галуззю суспільної географії?

- а) так;
- б) ні.

4. Які події є характерні для першого етапу становлення політичної географії?

- а) боротьба Великої Британії та США за лідерство у світі;
- б) розробляються концепції та моделі геополітичного Європи;
- в) поширюється органічна теорія держави;
- г) протистояння США та СРСР.

5. Хто є фундатором британської геополітики?

- а) Маккіндер;
- б) Ратцель;
- в) Челлен;
- г) Парга.

6. У яких роках А. Меген започаткував геополітику США?

- а) 1940 - 1950 рр;
- б) 1920 - 1940 рр;
- в) 1840 - 1914 рр;
- г) 1880 - 1900 рр.

7. Геополітика якої з країн на стику XIX - XX століть сформувала школу «географії людини»?

- а) США;
- б) Німеччини;
- в) Великобританії;
- г) Франції

8. Першими вітчизняними геополітиками були:

- а) Липа, Льїн;
- б) Мечников, Семенов-Тяньшанський;
- в) Яценко, Дугін;
- г) Колосов.

9. Хто є автором геополітичної моделі світу з поділом на пан-регіони?

- а) Н. Спикмен;
- б) Дж. Фейргрив;
- в) Н. Спикмен;
- г) К. Гаусгофер.

10. У широкому розумінні геополітика це ...

- а) наука, що вивчає вплив на політику географічного положення країн та регіонів;
- б) галузь суспільної географії, що вивчає просторову організацію політичного життя суспільства;
- в) наука, що досліджує взаємодію політики та географічного простору, їх взаємний вплив.

Варіант 2

1. Чи дійсно електоральну географію розглядають, як складову політичної географії?

- а) так;
- б) ні.

2. Скільки етапів становлення політичної географії виділяє В. Колосов?

- а) 2;
- б) 5;
- в) 3;
- г) 4.

3. Виберіть хронологічні межі першого етапу становлення політичної географії.

- а) 1897 -1918рр. ;
- б) 1790 - 1896рр. ;
- в) 1850 - 1900рр. ;
- г) 1889 - 1912 рр.

4. Які події характерні для третього етапу становлення політичної географії?

- а) боротьба Великої Британії та США за лідерство у світі;
- б) розробляються концепції та моделі геополітичного Європи;
- в) поширюється органічна теорія держави;
- г) протистояння США та СРСР.

5. Хто є засновник шведської школи геополітики й терміна «геополітика»?

- а) Ратцель;
- б) Челлен;
- в) Парга;
- г) Маккіндер.

6. Хто автор наведеного нижче поділу геополітичної історії: доколумбова епоха, колумбова епоха та постколумбова епоха.

- а) Г. Маккіндер;
- б) А. Меген;
- в) Ю. Челлен;
- г) Й. Парга.

7. Політика якої з держав у першій половині ХХ ст. відзначилась особливо зловісним розвитком?

- а) США;
- б) Німеччини;
- в) Великобританії;
- г) Франції.

8. Кого вважають ідеологами НАТО?

- а) А. Мегена та Н. Спикмена;
- б) Г. Маккіндера та Дж. Фейргрива;
- в) Н. Спикмена;
- г) К. Гаусгофера.

9. Фундатором української геополітики став...

- а) Маккіндер;
- б) Мечников;
- в) Трубецький;
- г) Рудницький.

10. У вузькому розумінні геополітика це ...

- а) наука, що вивчає вплив на політику географічного положення країн та регіонів;
- б) галузь суспільної географії, що вивчає просторову організацію політичного життя суспільства;
- в) наука, що досліджує взаємодію політики та географічного простору, їх взаємний вплив

СПИСОК ВИКРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник / М.Д. Пістун – К.: Вища шк., 1996. – 430 с.
2. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії / О.Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2001. – 556 с.
3. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії / О.Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2009. – 569 с.
4. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник / О.Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2005. – 560 с.
5. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій – Львів, 2003. – 360 с.
6. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій – Львів, 2001. – 432 с.

Навчальне видання

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Курс лекцій

Укладач

Заячук Оксана Григорівна
Чубрей Олександра Степанівн

Відповідальний за випуск

Руденко Валерій Петрович,
доктор географічних наук,
професор

Літературний редактор

Колодій О.В.

Підписано до друку 19.11.2013. Формат 60 x 84/16.

Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум.-друк. арк. 7,0.

Обл.-вид. арк. 7,5. Тираж 100. Зам. М-235.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету
58012, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №891 від 08.04.2002 р.